

Sl. 1. Opšti izgled

ARH. IVAN ZDRAVKOVIĆ — ANIKA SKOVRAN

MANASTIR ZAVALA

ARHITEKTURA

I — Mesto objekta

Manastir Zavala nalazi se u Popovom Polju, u Hercegovini, sa crkvom Bogorodice (sl. 1).

II — Istorijat

Manastir je podignut verovatno u XIV ili XV veku, ali se sa sigurnošću može uzeti da postoji tek od 1514 godine, kada je o njemu zabeležen prvi pomen.

Godine 1619 crkva je živopisana.

U toku XVII veka u ovom manastiru živo je rađeno na pisanju crkvenih knjiga. Manastir je imao veza sa ostalim našim manastirima u Hercegovini i dalje sa Studenicom i Sv. Gorom, odnosno Hilandarom.

U XIX veku, od 1816—1839 godine, manastir je opravljen; prepokrivena je crkva i obnovljene su ćelije.[1]

[1] V. Ćorović, Hercegovački manastiri: Zavala Starinar I (1922), str. 209—230; D-r Vladimir R. Petković, Pregled crkvenih spomenika... str. 124—125; Narodna enciklopedija, I knjiga, str. 758.

III — Opis i stanje objekta

Manastir Zavala je mala crkvica od kamena, jednobrodna, poluobličasto zasvedena, sa apsidom i spolja i iznutra polukružnom. Na zapadu je svod niži, u obliku niše, ravno završen, jer se sa te strane nalazi stena. Nad tim svodom nalazi se jedna manja prostorija u koju se nekada ulazilo sa platoa današnje terase na zapadnoj strani (Danas je taj ulaz zazidan). Postoji i jedan tajni ulaz, zatvoren kamenom pločom sa freskom na njenoj spoljnoj površini, koji se nalazi u desnom delu crkve, nad svodom u obliku niše sa te zapadne strane. Danas je taj tajni ulaz sakriven jednom ikonom, obešenom nad njegovim otvorom tako da ga ona potpuno zaklanja.

Jedan deo crkve nalazi se ispod stene, te joj je stoga severna, podužna strana prislonjena uza samu stenu. Ulaz u crkvu je sa juga, u deo koji ustvari čini pripratu. Nju razdvaja od glavnog prostora crkve veliki polukružni otvor, odnosno zidana pregrada, sa dva manja ulaza sa strane, takođe polukružno završena. Isti takav otvor-pregrada, sa jednim većim ulazom u sredini i po jednim manjim ulazom sa strane, deli glavni prostor crkve od oltarskog prostora. Ikonostas se na-

lazi ubačen u srednji, veliki polukružni otvor te pregrade. Od kamena je, visine približno 2 metra. Spolja, prema glavnom delu crkve, ukrašen je ikonama na platnu, uokvirenim drvenim ramovima. Iznad tog kamenog ikonostasa postavljena je drvena greda na koju je pričvršćen, takođe okrenut prema glavnom delu crkve, drveni friz sa ikonama 15 svetaca, a u sredini iznad njega nalazi se drveni barokni krst sa naslikanim raspećem.

Oltarski prostor je dosta prostran, jer se na jugu nalazi veća niša poluobličasto zasvedena, a na severnoj strani je vrlo plitka i nešto deformisana niša, jer se sa te strane crkva priljubila uza samu stenu. Levo i desno od poluloptaste oltarske niše, na kojoj se u sredini nalazi dosta širok prozor, pravougaonog oblika, nalazi se i po jedan mali, a uzani prozor, takođe pravougaonog oblika. Iznad poluloptaste niše nalazi se manji okrugao prozor, u vidu okulusa. Sa juga građevine nalazi se još jedan veliki a dugački prozor, pravougaonog oblika, a iznad ulaznih vrata, takođe na jugu, još jedan, uzan a dugačak, isto tako pravougaonog oblika. Na taj način crkva je dovoljno osvetljena, jer dobija svetlost kroz dva veća prozora sa juga i kroz tri manja prozora i okulus sa zapada.

Crkva je popločena četvrtastim kamenim pločama, dijagonalno postavljenim, veličine 20 cm X 20 cm.

Cela unutrašnjost crkve ukrašena je freskama, a one su sve vlažne, naročito one na severnom zidu, koji je u većoj površini ustvari stena, omalterisana malterom na kome se nalaze freske.

U srednjem delu crkve postoji horos od drveta, a u njegovoj sredini luster i, nešto ustranu, jedno kandilo; oba ova predmeta su od metala. U prostoru priprate postoji još jedan luster i kandilo, takođe oba od metala.

Časna trpeza je od kamena; i stub i ploča na njemu.

Ulazna vrata su pravougaona, kao i prozori na jugu i sva tri na zapadu. Oni su uokvireni kamenim pervazima — gredama, kod vrata ravnim a kod prozora, ka otvorima spolja, zakošenim. Grede, odnosno kameni okviri su bez profila i plastične dekoracije.

Kvaderi, od kojih je izgrađena fasada, dosta su veliki; približno 30 cm X 20 cm.

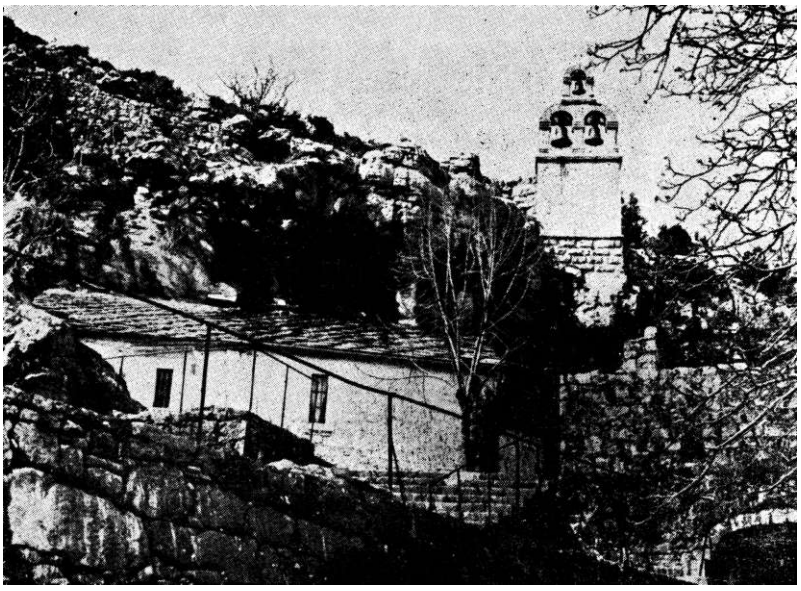
Crkva je male visine, a pokrivena je kamenim pločama sa padom krova samo na jednu stranu, od stene, tj. sa severa prema jugu. Apsida ie takođe pokrivena kamenim pločama. Sa istoka crkva ima kalkan na dve vode, ali se drugi, vrlo mali deo, nalazi pod stenom. Prozor na apsidi ima tanke gvozdene, rešetke — kovane, dve vertikalne a pet horizontalnih, dok prozori sa juga imaju samo po dve deblje gvozdene šipke — šuplje, livene, u obliku cevi, vertikalno postavljene. Rešetke na apsidalnom prozoru svakako su originalne, dok su one na prozorima sa juga novijega porekla.

Severoistočno od crkve, na steni, iznad crkve, nalazi se zvonik od kamena, »na preslicu«, sa tri zvona, izrađen 1899 (sl. 2).

IV — Predlozi popravki

Kako je u unutrašnjosti crkve stalna vlaga, te zbog toga freske propadaju, to bi trebalo preduzeti na samoj građevini ove mere obezbeđenja:

1) Na prostoru iznad crkve, odnosno stene na severnoj strani, nalazi se veliko komade kamenja između kojih su manje i veće uvale. Na ivici stene izgrađen je manji zidić u visini od oko 50—60 cm., koji služi kao odbrana krova crkve od odronjavanja kamena sa brega. Između tog zidića i stena na bregu nalazi se takođe uvala. Trebalo bi sve

Sl. 2. Izgled crkve sa zvonikom

te uvale popuniti kamenjem pa onda na gornjoj površini ubaciti između tog kamenja malter od kreča, peska i cementa, napraviti u njemu oluke, i njih odozgo prepokriti čistim cementnim malterom. Nagibe uraditi tako da odvode vodu dalje od crkve ili na sam krov crkve. Obuhvatiti prostor od oko 10 m širine i 50 do 60 m dužine, tj. od priprate do apside crkve. Taj posao mora se izvoditi pod stalnim nadzorom arhitekte konzervatora i po njegovim uputstvima, izdavanim na licu mesta. I prostor od nabacanog kamenja, pored novoizgrađenog zvonika, na brdu, popuniti betonom, i preko njega izraditi košuljicu od čistog cementnog maltera.

2) Krovni pokrivač sa crkve ponova pretresti, upravo skinuti ga i posle obezbeđenja svodova od prokišnjavanja, ponova postaviti nov krovni pokrivač, takođe od kamenih ploča, ali solidnije i savremenije izveden (upravo sigurnije u pogledu prokišnjavanja); sve ploče zaliti cementnim malterom, kako između spojnica tako i kod njihovog donjeg kraja (sl. 3).

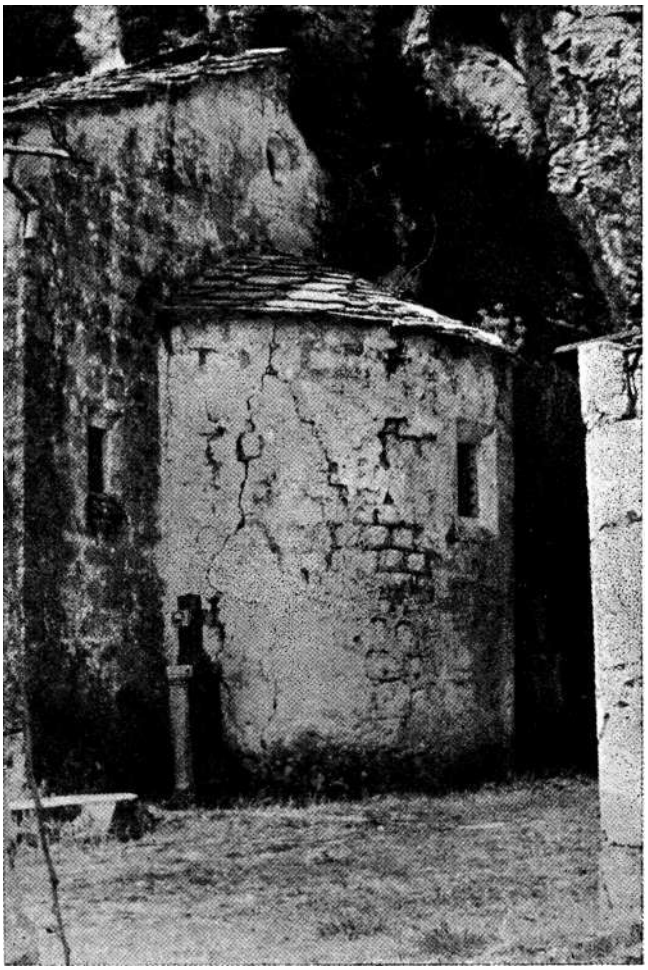
3) Posle skidanja lepa spolja i rđavo izvedenih fuga, popuniti pukotine (naročito onu veću na apsidi) cementnim mlekom i malterom, a zatim celu crkvu isfugirati u cementnom malteru u koji ubaciti boju koja će harmonirati sa bojom kamena od koga je crkva izgrađena (sl. 4).

4) Prilikom pokrivanja krova pločama od kamena ispustiti znatno više ploče na streji nego što su one danas ispuštene kako bi voda, koja se sa krova sliva na zemlju bila što dalje od temelja odbačena. Tom prilikom ukloniti oluke (i horizontalne i vertikalne), jer oni nisu postojali, a i ne odgovaraju ovom načinu pokrivanja krovova, upravo nisu potrebni kad se krov pokriva kamenim pločama.

5) Terasa na zapadu crkve, koja je danas izbetonirana i ima nagib ka zidu u kome se nalazi otvor za oticanje vode sa te terase, nije dobro izvedena, te stoga voda ne otiče već se kroz raztreseni zid uvlači u zapadni zid crkve i vlaži ga. Trebalo bi celu terasu porušiti, a naročito zid sa kanalom pošto je on već i onako sav raztresen, ponovo je prepokriti betonom a zid prezidati, ali tako da preko nagiba prikupljenu vodu propusti kroz kanal u zidu i odvede je van crkve. Prilikom ponovne izrade terase, između nje i zapadnog zida crkve izraditi izolacioni rov, kako bi se još više onemogućilo vlaženje tog zapadnog zida na kome se u unutrašnjosti crkve nalaze freske.

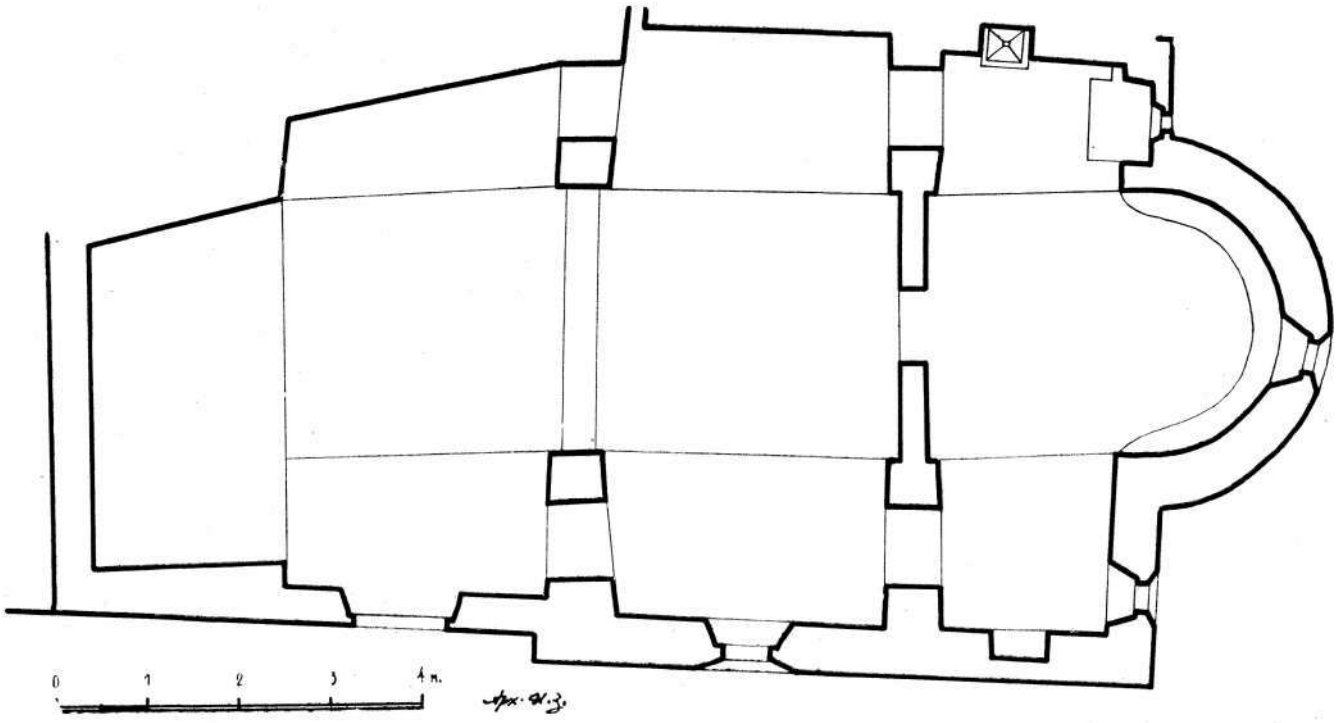

Sl. 3. Krov crkve

Sl. 4. Apsida

6) Isto tako bi trebalo i kod te terase i kod istočne fasade na severu od apside, gde se severni zid razdvaja od stene, porušiti naknadno ubačene zidine, te na taj način otvoriti prostor između severnog zida i stene, kako bi između njih mogao da struji vazduh i da ga isuši. Nastala vlaga na freskama u severnom zidu, a svakako i u celoj crkvi, po svoj prilici će posle ovih radova nestati, a po svemu sudeći ta će vlaga nestati i na istočnom zidu crkve, koji nema frske u donjoj zoni, ali je danas najugroženiji od vlage. Drugih uzroka vlaženja, sem onih koji nastaju usled loše izvedenog krova od kamenih ploča, nema, te kad se i krov popravi, freske će se sigurno osušiti i moći

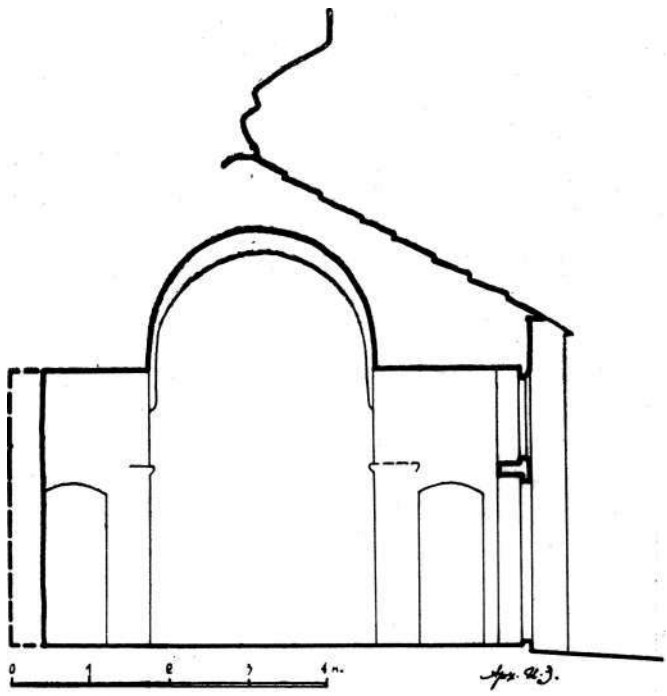
Sl. 5. Osnova crkve

će na njima da se preduzmu mere obezbeđenja: fiksiranje i čišćenje.

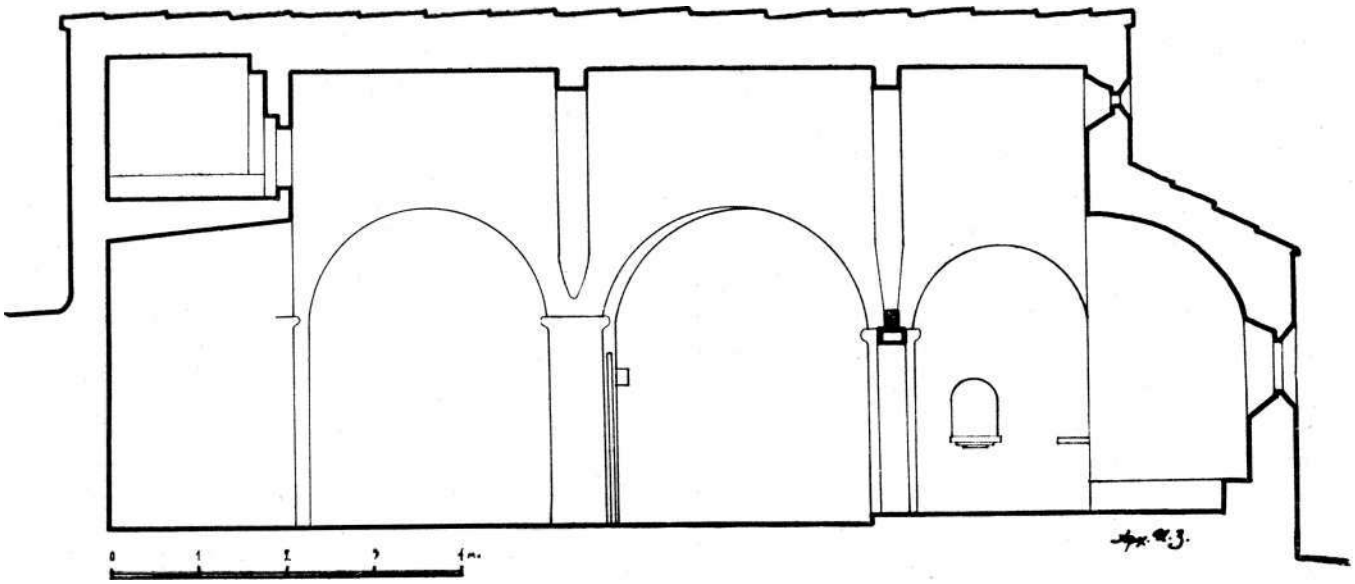
7) Prostor oko crkve ostaviti kakav je danas, samo ga urediti na svima mestima gde je nastao kvar, naročito neposredno oko same crkve. Svakako, trotoar na južnoj strani ponova pretresti i dati mu nagib od crkve ka terenu, a ne kao što ga danas ima, obratno. Oko apside izraditi novi trotoar sa pravilnim nagibom. Pri izradi trotoara voditi računa o kapavici streje. Tamo gde pada kiša sa streje ne postavljati ploče, već tu izraditi drenažni rov, sa koritom od betona, koji treba ispuniti šljunkom a pri vrhu sitnim peskom, kako bi se kapljice pri padu sa streje utapale u taj pesak, a ne odbijale od ploča i prskale na sokl same crkve i na taj način ga vlažile.

8) Izraditi nove okvire za prozore, ako ne od gvožđa a ono svakako od hrastovog drveta. Takođe i nova vrata od hrastovine. Sve prema nacrtu nadzornog arhitekte ili projektanta restauracije. Drvenariju obajcovati u boji hrastovine, a gvozdene rešetke obojiti u crnoj boji. Prozor na apsidi ostaviti kakav je, tj. gvozdene rešetke ne bojiti nego ih samo očistiti da ne bi rđale.

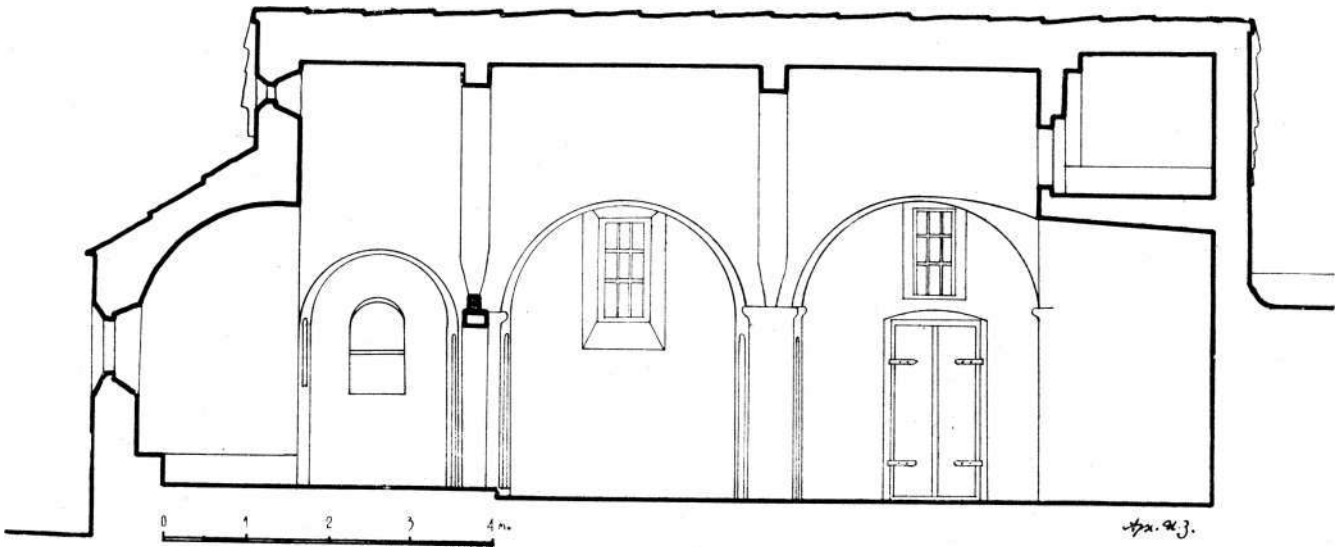
9) Kameni ikonostas, koji je novijeg datuma, trebalo bi ukloniti prilikom definitivne prezentacije crkve, jer ne odgovara opštem izgledu crkve ni vremenski ni estetski.

Sl. 6. Poprečni presek

Sl. 7. Podužni presek (severna strana)

Sl. 8. Podužni presek (južna strana)

V — Dekorativna plastika

U crkvi ne postoji nikakva dekorativna plastika, sem što je potprozornik na malom prozoru, severno od apside, spolja, dekorativno obrađen u dvočlanom prepletu sa volutama. On je svakako tu ubačen sa crkve sv. Petra, koja se nalazi (ostaci temelja) u samom mestu, na omanjem brežuljku iznad današnje železničke stanice, jer su na njoj. prilikom prošlogodišnjih iskopavanja, nađeni identični fragmenti. Oni se sada nalaze u Trebinjskom muzeju. Po mišljenju rukovodioca iskopavanja druga Marka Vega, potiču iz XI veka.[2]

Arh. Ivan Zdravković

[2] Ovo saopštenje dobio sam od upravnice Trebinjskog muzeja drugarice Ljubinke Kojić.

FRESKE MANASTIRA ZAVALE

Crkva sv. Vavedenja u manastiru Zavali je jedan od najbolje očuvanih spomenika Hercegovine ma kako to neverovatno izgledalo s obzirom na njeno stanje i očuvanost živopisa. Prilično oštećene freske Zavale pretstavljaju veoma interesantnu celinu, te u nizu preostalih fresaka po drugim hercegovačkim manastirima zauzimaju vrlo istaknuto mesto.

U prvom redu ugroženost, zatim značaj još nedovoljno ispitanih zavalskih fresaka za razvoj umetnosti u Hercegovini kao i našu umetnost tzv. Turskog perioda uopšte, naveli su Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine da poveri Saveznom institutu za zaštitu spomenika kulture ispitivanje i konzervaciju ovoga objekta.[1]

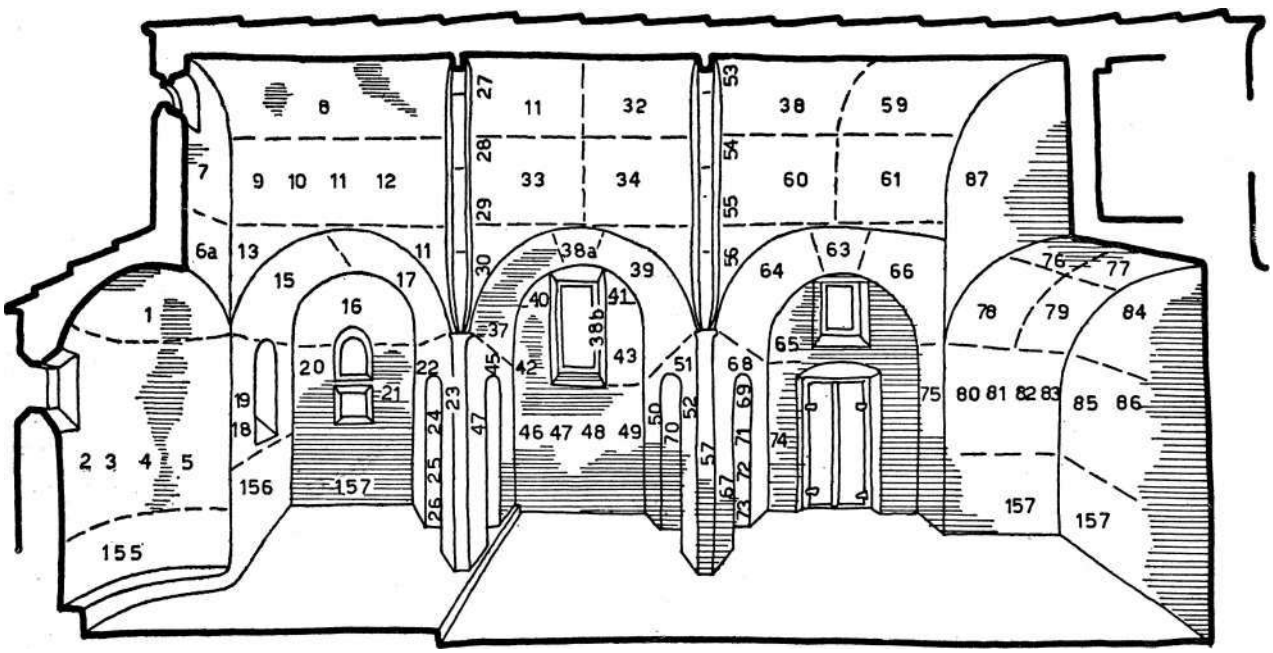
Pripreme za konzervatorske radove su u toku i ovom prilikom će biti reči o stanju očuvanosti, sadržaju, rasporedu, stilskim osobinama i autoru fresaka, kao i merama koje je potrebno preduzeti radi njihove zaštite.

[1] Ekipa Saveznog instituta u sastavu: arhitekte I. Zdravkovića, istoričara umetnosti A. Skovran, ing. tehnologije D. Dokića i slikara-restauratora R. Sikimića, izvršila je aprila meseca 1958 godine konzervatorska ispitivanja manastira Zavale. Kraće vreme boravili su prilikom ispitivanja u Zavali saradnici Zavoda i Uprave za spomenike iz Mostara: Z. Kajmaković M. Kujačić, M. Mitrović, A. Zelenika i M. Medan.

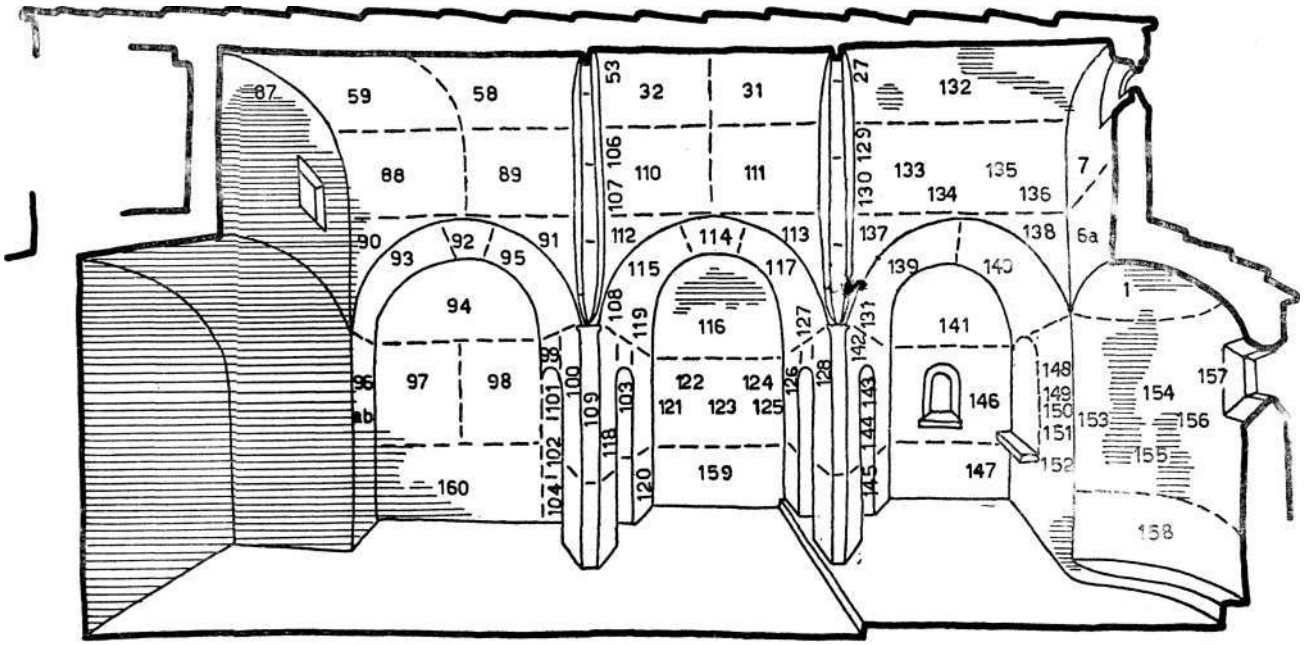
Crkva sv. Vavedenja nalazi se u Popovom Polju nedaleko od starije crkve sv. Petra iz X ili XI veka, od koje su ostali samo temelji i nekoliko fragmenata pleterne ornamentike sa životinjskim figurama. U blizini je i poznata pećina Vjeternica. Ne zna se tačno kada je crkva sazidana, sigurna datiranja mogu se uzeti tek od 1514 godine kada je o manastiru zabeležen najstariji pomen.[2]

Crkva je na jednom malom platou, severnom i zapadnom stranom uklesana je u stenu. Od kamena je, jednobrodna, poluobličasto zasvedena, sa velikom polukružnom apsidom i kamenim sedištem. Dakonikon i proskomidija imaju spolja ravan zid, a iznutra male niše. Srednji brod je sa strane proširen nišama koje su odvojene jakim pilastrima i stupcima. Niše su prolazima vezane tako da se od njih formira niz prostora koji sačinjavaju skoro neku vrstu severnog i južnog broda. Na zapadnoj strani u prostoru koji čini pripratu svod je niži, pošto se iznad njega nalazi skrivnica. U odaju se može ući kroz mali kvadratni otvor koji zatvara kamena ploča a preko nje, da bi ulaz bio što skriveniji, naslikana je freska (Shema I i II). Iz delimično oštećenog natpisa nad prolazom između ulaznog prostora (pri-

[2] В. Ћоровић — Херцеговачки манастири: Завала, Старинар, I. 1922, стр. 209—230.

Shema I, raspored živopisa

Shema II, raspored živopisa

prate) i južne pevnice, vidi se da su freske nastale 1619 godine.[3] Natpis glasi:

† Изволенїем щц(а,поспеше)нїемь сна исъврьшенїем стаго | дха пописа се сїи сть(їи Божьств)ни храм трьдом и вседїемь штцї и братїе | иже се трьдише ѡ сем делоу (Бог) да и прости-писа се при все(шсвѣ)шеном архїепїскопе сръбском | кур паїсею, при(ми) трополите херцеговском кур сумеонъ . лето Ζ. Р. К. Ζ.

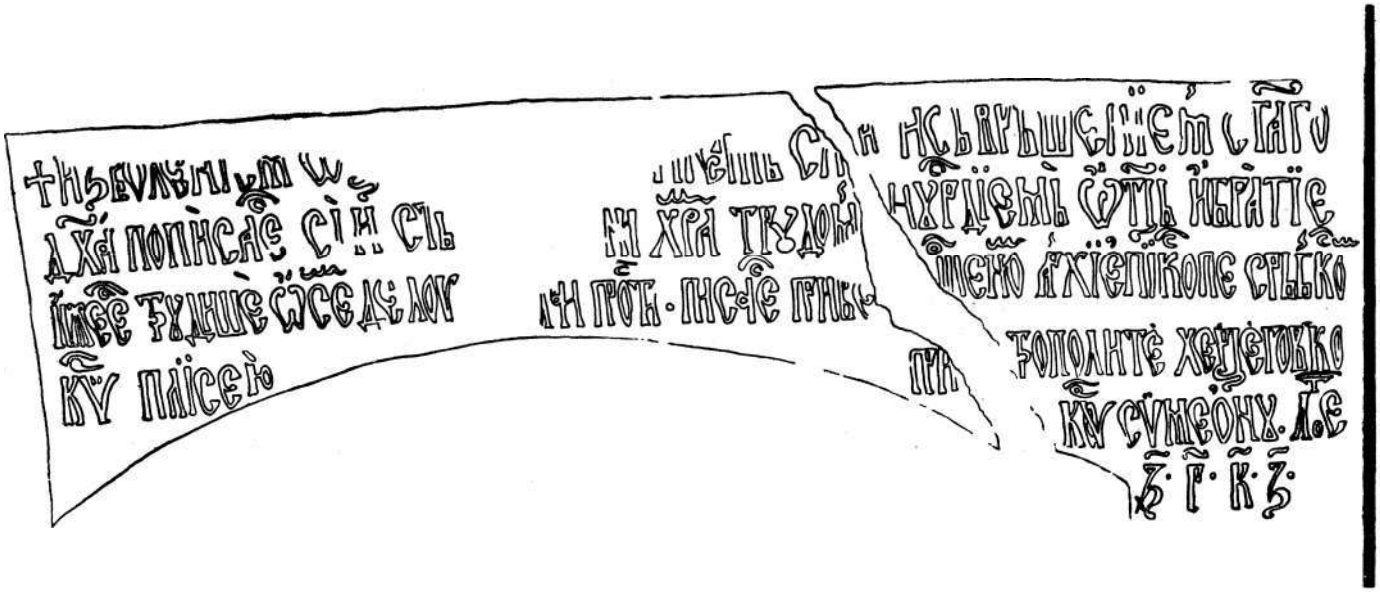
(sl. 1; shema I, broj 68).

Još jedan natpis odnosi se na živopisanje crkve i nalazi se nad lukom prolaza u severnu pevnicu kao pandan prethodnom (shema broj II, br. 99). Nažalost, danas se može pročitati samo nekoliko reci ovog izbrisanog teksta koji je možda davao bliža obaveštenja o nastanku fresaka:

† Пописа се сїа црква при . . . . . .
монахъ съ братиами бог да их прости . . . . . .

Treći natpis, ispisan nad unutrašnjim lukom prolaza u južnu pevnicu (Shema I, br. 51), gotovo potpuno uništen ljuspanjem boja, pominje priložnike:

† Да се . . . . . приложи Никола кѵюнцїа Марїашевикь . . . . . иевні . . . . х . аспри в . . . . .

Sl. 1. Natpis o slikanju crkve 1619

[3] U tekstu ovog natpisa, publikovanom u Zapisima i natpisima Lj. Stojanovića promaklo je nekoliko manjih grešaka.

Šteta je što nam važni podaci o priložnicima i visini priloga nisu bolje očuvani.

Zavalske freske su, ukupno uzev, slabo očuvane. Na to je uticalo više činilaca: pre svega samo mesto na kome je crkva podignuta uslovljava vlagu, koja se u zidove infiltrira iz stena — u koje je crkva uklesana severnom i zapadnom stranom. Živopis se na zidanom zidu bolje očuvao no na isklesanom u steni gde je većinom propao Oštećenja zahvataju pretežno prizemne zone i sokl (na Shemi I i II šrafiranjem su obeležena mesta sa kojih su freske otpale). Tehnika zavalskog živopisa uslovila je takođe njegovu slabu očuvanost. Freske su na podlozi od tri sloja maltera. Preko kamena je jedan sloj od oko 5 mm, zatim drugi od oko 15 mm i treći od pet do 6 milimetara. Ovi slojevi su međusobno vrlo slabo vezani i odvajaju se. Moguće je, da je prvi sloj maltera nastao odmah po zidanju crkve i da su na njega kasnije, prilikom izrade fresaka, naneta druga dva. Gornji način pripremanja podloge vrlo je čest u XVI veku i opisuje se u slikarskim priručnicima XVII veka, gde se ovaj način pominje kao stari. Usled dejstva vlage, na mnogim freskama koje se još relativno dobro drže, boje se ljuspaju ili su izbledele. Svi pigmenti nisu podjednako otporni. Najviše su nastradale boje inkarnata. Od nekoliko stotina likova, ilustrovanih na freskama Zavale, jedva da se može naći njih 10 sa očuvanim bojama inkarnata. Ova okolnost znatno otežava stilsku analizu živopisa.

Ipak, freske Zavale su u dovoljnoj meri sačuvane da dopuštaju utvrđivanje njihovog sadržaja i rasporeda, a kako ćemo kasnije videti na osnovu analize stila i tehnike slikanja i njihovog autora.

Raspored kompozicija i ličnosti u Zavali odgovara u opštoj koncepciji uobičajenim rešenjima pri živopisanju crkava XVI i XVII veka.

Zavalski majstor se vešto prilagodio raspoloživim površinama zidnih platana (sl. 2). On je u ovoj maloj crkvi uspeo da da kompletan ciklus praznika i da vrlo opširno ilustruje ciklus muka Hristovih, zatim, pored uobičajenih tema slika mnoštvo svetih isposnika i mučenika.

U apsidi je u konhi naslikana Bogorodica sa Hristom i anđelima, dole je povorka crkvenih otaca i svetitelja među kojima i sv. Sava srpski i sv. Arsenije srpski. Mošti Arsenijeve su čuvane u manastiru Kosjerevu — blizu Zavale — pa mu je kult u istočnoj Hercegovini bio vrlo rasprostranjen.[4]

U proskomidiji je, na istočnom delu svoda Imago pietatis, na severnom zidu Hram svedočanstva signiran kao »Hram svedenija«, ispod njega vizija Petra Aleksandriskog i na zapadnom kraku svoda proskomidije Avramova žrtva.

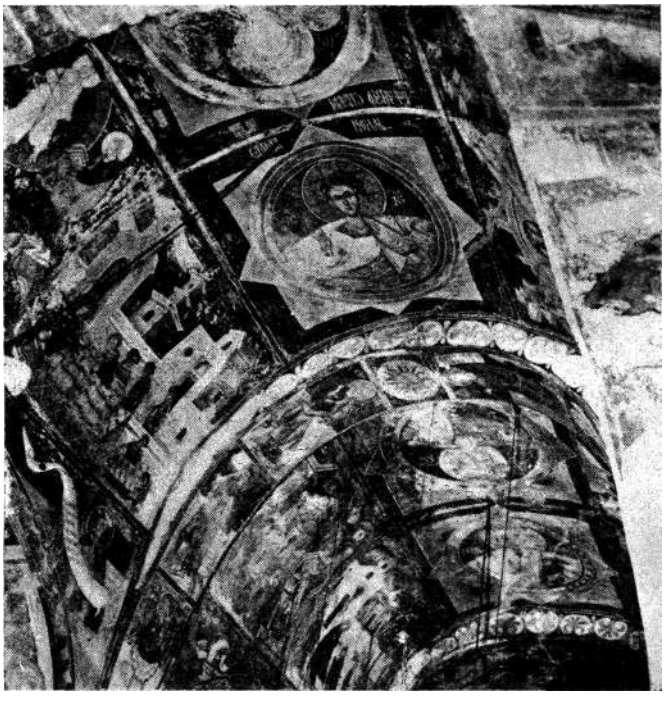
U đakonikonu naslikano je Pričešće apostola vinom i hlebom.

Duž temena svoda naosa raspoređena su 4 velika medaljona sa poprsjima Hrista: jedno kao Anđeo velikog saveta, drugo je Emanuilo, treće Pantokrator i četvrto Vetustis Diebus. Likovi jevanđelista su naslikani ispod Pantokratora, kao što je uobičajeno. U zapadnom traveju na odgovarajućim mestima naslikani su oko Hrista Emanuila 4 crkvena meloda: Kozma Majumski, sv Josif Pevac, sv. Teofan i Damaskin.

Ciklus praznika je ilustrovan kompletno, od Blagovesti do Silaska u ad. Redosled izlaganja je poremećen utoliko što je, budući da je crkva posvećena Bogorodici, dato nekoliko scena iz njenog života. Ispod medaljona sa 4 pretstave Hrista praznici se redaju ovim redom: Rođenje Hristovo. Sretenje, Krštenje, Lazarevo vaskrsenje, Cveti, Preobraženje, Rođenje Bogorodice, Josif uzima Bogorodicu iz hrama, Smrt Bogorodice, Silazak sv. Duha itd.

Ilustracije iz ciklusa Muka Hristovih odvijaju se sledećim redom: Tajna večera, Pranje nogu, Molitva u Getsimanskom vrtu, Ruganje Hristu, Hristos pred Anom i Kajafom, pred Pilatom, Šibanje na stubu, Odricanje Petrovo, zatim dolaze tri scene sasvim uništene, pa podizanje na krst, Raspeće, Skidanje s krsta, Oplakivanje i Polaganje u grob.

Na severnom zidu zapadnog traveja u zoni rezervisanoj obično za stojeće figure svetitelja, date

Sl. 2. Unutrašnjost crkve, živopis na svodu

[4] Ћоровић: — Херцеговачки манастири.

su pretstave sv. ratnika Dimitrija i Đorđa na konjima, postavljene jedna prema drugoj.

Na južnom zidu pripratnog dela u zoni stojećih figura naslikan je Anđeo gospodnji koji se javlja Pahomiju. U produžetku zone su sv. Melhisedek, Aleksije čovek božji, Varlaam, Joasaf i dalje u zoni stojećih figura duž zidova crkve mnoštvo sv. mučenika, isposnika i monaha.

*

Sad ćemo dati analizu sadržaja i stanja očuvanosti živopisa u crkvi, držeći se rasporeda naznačenog u shemi I i II.

SHEMA I

— 1. U konhi apside naslikana je *Bogorodica Oranta sa Hristom i figurama arhanđela Mihaila i Gavrila* sa strane ᾰ҃ ми-мр҃оу. їсхс - ᾰ҃ га —. Bogorodičin lik je oštećen. Ona stoji na supedaneumu ukrašenom stilizacijom u vidu mramora. Obučena je u plavi hiton sa dvostrukim oker narukvicama na rukavima i prugastom maramom zadenutom za pojas. Ispod hitona se vide oker papuče. Na glavi ima plavi povez preko koga je tamno crveni maforij po kome su plavom bojom slikani refleksi tako da se dobija utisak materije koja se preliva iz tamno crvene boje u ljubičastu. Lik Hrista je nešto bolje očuvan. Osenčen je oker nimbom, opervaženim mrkom i belom linijom u kome je upisan krst sa bisernim ukrasima u krakovima. Hristos desnom rukom blagosilja a u levoj drži uvijen svitak. Ima oker hiton sa naborima slikanim crvenom bojom u tri tona.

Arhanđel Mihailo sa velikim žutim nimbom tričetvrt okrenut prema Bogorodici sa belim žezlom u levoj ruci i desnom ispruženom obraća se Bogorodici i Hristu (sl. 3). Lik i cela figura su mu prilično sačuvani, te i pored nekoliko ozbiljnih pukotina pretstavlja najočuvaniju fresku apside i jednu od najljepših u celoj crkvi. Obučen je u crvenkasto oker divitision po kome su razasuti, sve po tri, biseri, Loros je bogato ukrašen biserima i dragim kamenjem, crvenim i plavim. Velika krila slikana okerom izšrafirana su i modelirana crvenom bojom dok su donjom ivicom slikana belom i sivom. Obuća je oker sa zelenim ukrasnim poljima i po jednim biserom na prednjoj strani.

Arhanđel Gavrilo je slikan na isti način samo mu je divitision tamno zelene boje.

Pri gornjoj ivici donjeg svetio plavog pojasa fona, bio je u visini nogu arhanđela ispisan tekst u jednom redu koji se sada jedva nazire i nečitljiv je.

Sl. 3. Arhanđel Mihailo u konhi apside

Likovi iz povorke crkvenih otaca naslikanih u apsidi su veoma oštećeni (sl. 4). Bojeni sloj je na mnogim mestima nestao.

— 2. *Sv. Jovan Zlatoust* — Іѡ Ꙁлатоѳст — u svetio zelenoj odeždi i polistavrionu sa tamnocrvenim kockama raspoređenim u vidu šahovskog polja, tamno crveni su i krstovi na omoforu. Drži razvijen svitak sa tekstom iz liturgije: Бе бе наш | иже і вины | хлебишѧ | вьсѣмоу | миро҃у на | нашего | и ба іу ха:

— 3. *Sv. Jovan Milostivi* — Ѳты іѡ мативи. u plavoj odeždi, belom polistavrionu sa crnim krstovima i plavom bojom islikanim naborima. Na razvijenom svitku koji drži ispred sebe je tekst liturgije: Ги бе наш | е рожде дъь | жава ие ка | заина исл | ава непр҃ѣ | ложнаа: —

— 4. *Sv. Kiril* — Ѳтаї кир҃... - Lik veoma oštećen (otpao fresko malter). Na glavi mu je kapa ukrašena crnim krstovima, u svetio zelenoj je odeždi sa polistavrionom po kome su crvene kocke raspoređene u vidu krstova. Drži razvijen svitak sa tekstom iz liturgije: ги бе | наш, спи | свое и | вла- вьї достоѳаніе | твое: —

— 5. *Sv. Sava Srpski* — Ѳтьї Ѳава срвкы. Lik Sv. Save naslikanog sa tonzurom je vrlo oštećen. Obučen je kao i sv. Jovan Milostivi. Na razvijenom svitku je tekst: иже wб | щеие сїе | и съгланіе нам дарок | авь мли | твьї : —

Sl. 4. Oštećeni likovi crkvenih otaca u apsidi

— 6. *Blagovesti.* АГГЛ-ГА · БЛГОВѢЩЕНІЄ — naslikane su u segmentima levo i desno od apsidalne konhe. U levom segmentu koji je duž leve strane oštećen, dok je desna zadržala izvanrednu svežinu boja je arhanđel Gavrilo. On je u tamno zelenom hitonu i crvenom vrlo nabranom himationu ispod koga se vide hiton i bosa stopala. Deo nimba sa licem anđela je očuvan kao i jedno veliko krilo obojeno crveno (!). Anđeo desnom rukom nagoveštava a u levoj drži granu ljiljana sa tri crvena cveta. Jake boje — crveno krilo, odeća anđela i cvetovi, lepo se ističu na crnoj pozadini fona. Boje nisu mešane već su uzimane čiste.

U desnom segmentu je Bogorodica u plavom hitonu sa tamno crvenim maforijem. Ona sedi na zelenom jastuku na oker prestolu ispred koga je zeleni supedaneum i prede. Okrenuta je prema golubu koji je naslikan u segmentu neba.

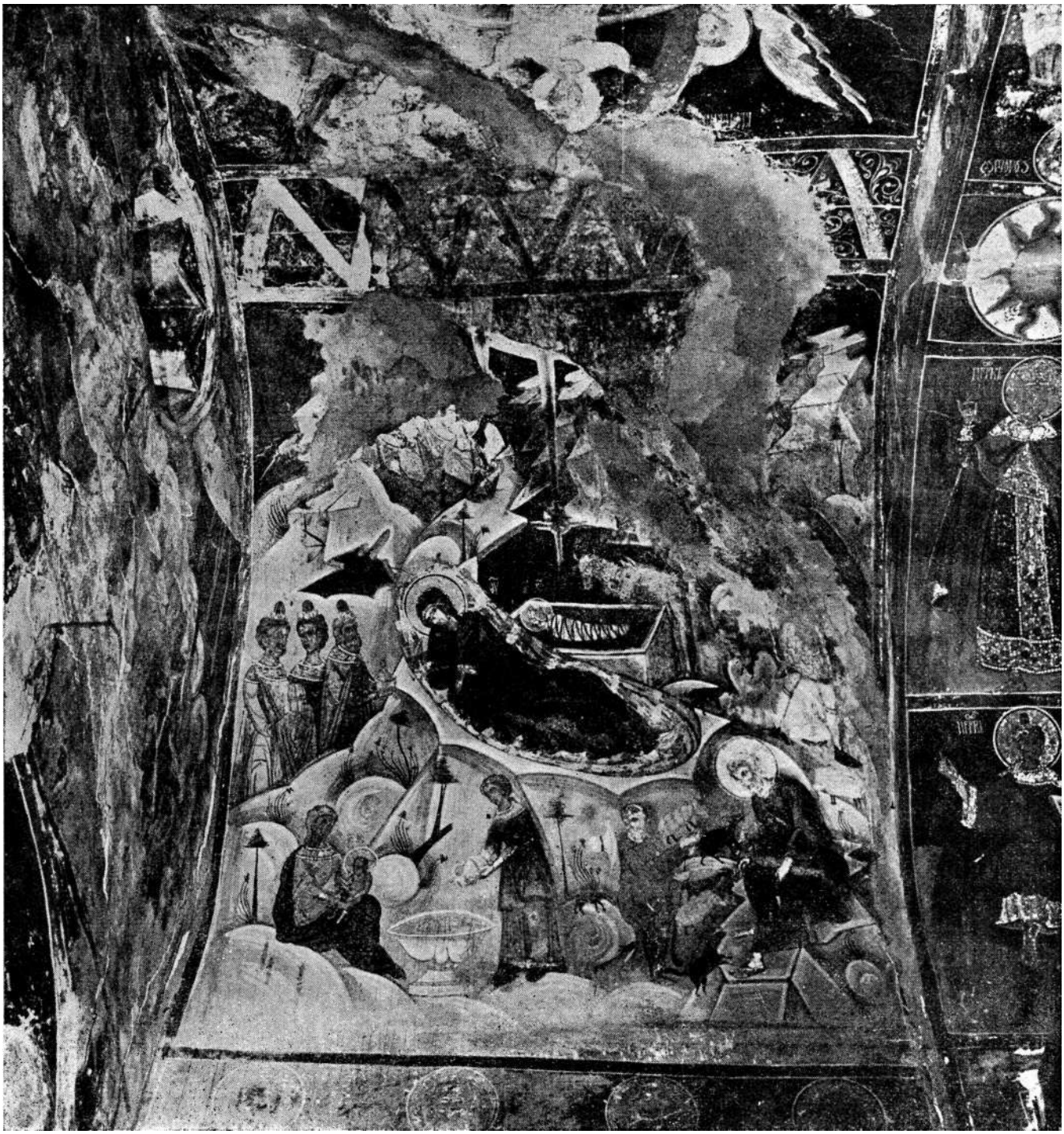
— 7. Silazak *sv. Duha* — СЪШАСТВІЄ СТГО ДХА — Kompozicija Silaska sv. Duha smeštena je u lineti nad istočnim zidom apside ispod okulusa. Boje su prilično oštećene. Na polukružnoj oker klupi ispod koje je takođe polukružni supedaneum, plav, ornamentiran mramornom stilizacijom, sede dvanaest apostola ispruženih ruku i lica podignutih k nebu. Odeća im je u pastelnim bojama koje se skladno smenjuju u određenom ritmu. Između dva srednja apostola je romb u kome je bio verovatno naslikan golub, sada je oštećen. Iz široko razvijenog segmenta neba pružaju se na apostole dugački jezici. Ispod luka supedaneuma naslikan je Kosmos, КНЕЗ МИѠ... sa razvijenom prugastom trakom. Njegova figura je dosta oštećena.

— 8. *Rođenje Kristovo* (sl. 5) — Izuzev dve pukotine grubo zalepljene cementnim malterom, freska je lepo očuvana. Samo Rođenje nalazi se u središtu kompozicije koja pretstavlja veoma skladnu celinu. Oko centra — pećine (tamno crvene unutrašnjosti), u kojoj leži Hristos u pelenama na plavim jaslama, iza kojih stoje vo i magarac a ispred koje je na platou stene Bogomatera opružena na svetio zelenoj postelji sa belim prugama, obučena u tamno crveni maforij, ruku prekrštenih i glave okrenute od Hrista priklonjene desnom ramenu, — u krugu su raspoređene sporedne scene koje prate glavnu, kao na nekom točku koji se okreće, i daje izvanredan ritam ovoj kompoziciji. Scena se odvija u stenovitom pejzažu po korne su razbacane retke grančice i po koji žbun. U prvom planu je svetio ljubičasti kameni masiv koji dominira — u njemu je pećina. Ova svetio ljubičista boja koja prelazi u vrlo fini sivi ton, daje neobičnu svežinu i vazdušastost čitavoj slici i što ćemo dalje videti, karakteristična je za majstora. Levo od ljubičaste je ružičasta planina (sa malom pećinom) a desno svetio plava. U prvom planu levo, naslikane su pripreme za kupanje Hrista. Žena koja ga drži na krilu sedi na steni, u svetio zelenoj je haljini i crvenom ogrtaču. Druga, u dugoj plavoj haljini preko koje je kratka tamno crvena, stoji pored bazena u koji sipa vodu.

Desno, u uglu na steni, sedi Josif u tamno zelenom ogrtaču. Ispred njega je sedi pastir sa stadom ovaca i koza i psom. On se obraća Josifu ispruženih ruku — beli pastirski šešir mu visi na leđima.

U drugom planu levo naslikana su tri mudraca kako nose darove. Na glavama su im starozavetne kapice, dok su im odore — oko vrata ukrašene bordurama izvezenim biserima — veoma probranih boja (u prvog svetio ljubičasta haljina i svetio zeleni ogrtač, u drugog: tamno crvena haljina; a u trećeg: tamno crvena haljina i svetio plavi ogrtač sa ljubičastim prelivima). Takođe u drugom planu, desno od pećine očuvana je samo od pojasa na dole figura mlađeg pastira u kratkoj oker tunici i belim dokolenicama, koji sa stadom silazi ka Josifu.

U trećem planu levo iza stena su poprsja dva anđela. Nimbovi su oštećeni, sa lica je otpala boja, dok se na draperijama još drži svetio plava i svetio zelena. Pri vrhu kompozicije na tamno plavom fonu je segment neba iz kojeg zvezda vodi do Hrista u pećini.

Sl. 5. Rođenje Hristovo

Dopojasne pretstave svetitelja:

— 9. *Sv. Ignjatije* — Стьı Игатїє; 10. *Sv. Ambrosije* — Стьı Амвросїє; 11. *Sv. Poliksarp* Стьı поликарпъ; 12. *Sv. Protasije* — Стьı і Протасїє. — Likovi se jedva naziru od šalitre. Svi svetitelji drže zatvorena evanđelja biserom ukrašenih korica, imaju odežde sa krstovima različito komponovanim.

— 13. i 14. Površine ispunjene šarenim tačkama na oker osnovi.

— 15. 16. 17. *Pričišće apostola.* (15) Leva strana (pričešće hlebom) — Tekst:...нтє, сє єст тѣло моє єже завилоі имоє вьѡставлїєнїє грѣхом

Ispred svetlo ljubičaste arhitekture sa plavim krovom preko koga je između dve zgrade prebačena tamno crvena draperija na zelene pruge — je povorka šest apostola koji ispruženih ruku prilaze jedan za drugim Hristu. Boje su sasvim nestale sa likova apostola, dobrim delom i sa celih figura tj. draperija njihove odeće pastelnih tonova. — (16)

Centralni deo Pričešća, dosta oštećen. Scena se nastavlja bez prekida i produžava na sledećem zidu. Zid ljubičasto slikane arhitekture nastavlja se i čini pozadinu srednjeg dela scene u kojoj je Hristos dva puta pretstavljen. U prvom planu je naslikana dugačka trpeza iza koje u sredini stoji Serafim sa dve ripide a levo i desno od njega Hristos u tamno crvenom hitonu i zelenom himationu. Prvi put desnom rukom pruža a levom uzima hleb iz činije na stolu. Drugi put drži obema rukama posudu sa vinom. (17) desna strana (Pričešće vinom.) Tekst: Піит . . . се ѥст кровь моꙗ новаго завѣта за . . . ꙁ . . . вь wставлиѥ грѣхом

Povorka apostola je kompoziciono rešena kao i na Pričešću hlebom.

Stojeće figure svetih otaca:

— 18. *Sv. Spiridon* — Стыі Спиридон чюдотворац 19. *Silvestar papa rimski* — Силвестръ папа римскы; 20. *Sv. Dionizije* — Стыі Дїѡнїзїе; 21. *Sv. Grigorije* — Стыі Гр҃игорие; 22. *Sv. Teoten* — Стыі Ѳеѡтѣнь; 23. *Sv. Arsenije srpski* — Стыі Арсѣнїе сръбскы 24. *Anđeo* — Агглъ гни — Poprsje anđela u medaljonu na svodu prolaza u đakonikon. — 25. Oštećeno; — 26. *Sv. Protasija* Стыі Протасїа 27. Sunce u medaljonu slikano tj. modelirano crvenom i sivom bojom.

— 28. *Prorok David* — Прокь Двдь- sa krunom u carskom divitisionu sa plavim ogrtačem koji se preliva u ljubičasto. Drži razvijen svitak sa tekstom: Сьни дев | ꙗко дьждь | на рунѡ | и ꙗко ка | плꙗ капа | ющиіѧ на | землю |

— 29. *Prorok Danil* — Прокь данїиль sa starozavetnom kapicom na glavi u tamno crvenoj kratkoj tunici sa ljubičastim ogrtačem. Na knjizi koju drži je napisano: азь дан | ꙗкь ви | дехь | донд | еже пр҃ѣ | столи | поавще | ібелы

— 30. *Sv. Alimpije Stolpnik* — Стыі Алїмпїе Стлъпник — Poprsje mu je naslikano u korpi koja je smeštena na jedno drvo potsečenih grana.

— 31. *Starac Dana* — Ѥ҃дхыі днѣми — U sivom kvadratu koso postavljen oker kvadrat u kome je medaljon sa oštećenim poprsjem Starca Dana. Bojeni sloj je nestao, vidi se da je hiton bio oker, himation svetio ljubičast i Evanđelje koje drži zeleno.

— 32. *Hristos Pantokrator* — Іс Хс - U medaljonu prilično oštećeno poprsje Hrista (u crvenom hitonu i plavom himationu).

— 33. *Sretenje* - Ср҃ѣтенїе хво - Scena se odigrava ispred interesantne arhitekture. Centralna građevina — hram, je svetio ljubičast i od njega se levo i desno nastavlja zid koji zatvara scenu. Na ulazu je zavesa obešena o alke a nad zgradom je baldahin na četiri stupca koji na vrhu ima polumesec i zvezdu. Levo je visoka trolučna zgrada, oker sa plavim krovom, dok je desno od centralne, zgrada sa nekom vrstom kule nad kojom je kapa u vidu ogromnog kapitela. Duga trpeza prekrivena oker draperijom veoma lepo ornamentiranom svetlo plavim floralnim motivom, postavljena je ispred hrama. Ispred trpeze u prvom planu je naslikan Simeon sa Hristom na rukama, levo od njega je Bogorodica, iza nje proročica Ana sa razvijenim svitkom na kome piše: Сїи младн | цьи водо | и землю | оутвр | дии :-, i na kraju Josif sa golubovima.

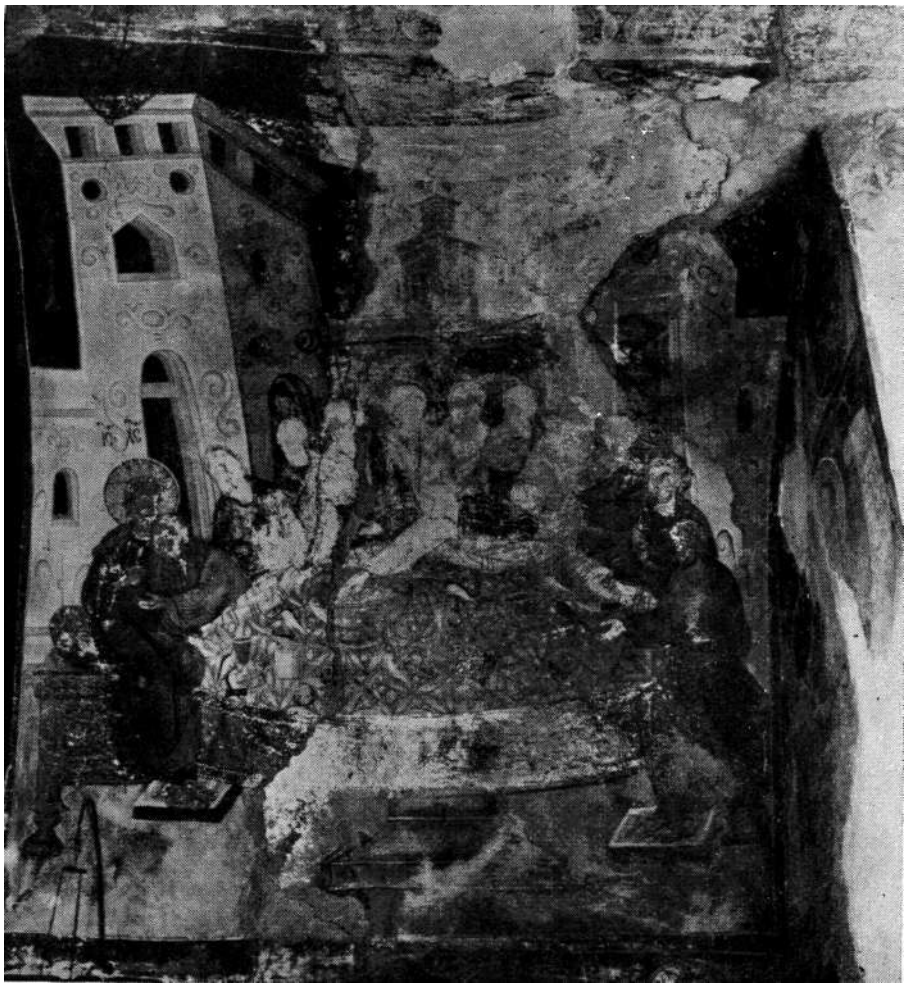
— 34. *Krštenje Hristovo* — Кр҃щ҃ѣнїе хво — Simetrično komponovana scena. Po sredini je Jordan u kome Hristos stoji na supedaneumu oko koga su upletene zmije, dok se u gustim talasima reke vide ribe. Oker draperija sa crnim i crvenim prugama pokriva Hristova bedra. Sa obe strane su stenovite obale, leva, svetio oker na kojoj stoji Jovan Krstitelj u svetio plavoj krznenoj odeći i maslinastom ogrtaču, iza njega je zeleno drvo u čije je stablo zabodena sekira. Na desnoj svetio sivoj kamenoj obali stoje tri anđela u haljinama lepih boja; prvi u plavom hitonu i ružičastom himationu; drugi u ružičastom hitonu i plavom himationu a treći u ružičastom hitonu i ljubičastom himationu.

— 35. *Evanđelist Matej* Стыі · маѳеи; — 36. *Evanđelist Marko* — Стыі - Марко

— 37. *Tajna večera* (sl. 6). Dosta oštećena scena. Na širokom pojasu koji zahvata srednji deo kompozicije otpao je bojeni sloj. Sačuvale su se čestice boja koje su se upile u malter, tako da ova površina jedva naznačenih boja ipak daje luziju celine. Dve pukotine oivičavaju oštećeni deo čiji je nivo nešto niži.[5]

U prvom planu je veliki mermerni okrugli sto, na kome je činija (u koju Juda stavlja ruku), boca sa vinom i čaša puna vina pred Hristom, hleb, repa, noževi. Hristos sedi levo na crvenom jastuku na oker stolici sa ljubičastim supedaneumom. Kao obično u crvenom je hitonu i plavom himationu, Mladi Jovan se prislonio uz njega. Ostali apostoli

[5] Ovdje se dogodilo prirodnim oštećenjem ono što se u Italiji primenjuje kao jedan od mogućih n'ačina pri restauraciji fresaka. Na pr. u Padovi na Mantenjinoj fresci u crkvi degli Eremitani gde se pokazalo kao srećno rešenje. Oštećene partije su pri restauraciji naznačene svetlijim bojama (primena trategia, usled čega se dobija taj utisak), njihov nivo je nešto niži od očuvanih površina od kojih ih deli ivica koju obrazuju različiti nivoi vidljivi naročito pri kosom osvetljenju. — La ricostruzione del patrimonio artistico italiano: Padova — Chiesa degli Eremitani, 185, 186, 187.

Sl. 6. Tajna večera

sede jedan za drugim za stolom duž čije je ivice beli peškir na pruge. Pastelne boje se smenjuju na odeždama apostola. U pozadini je lepo slikana arhitektura. Levo, visoka četvrtasta zgrada svetio ljubičaste boje sa dosta plastičnih ukrasa, u sredini niža ružičasta zgrada sa kulicom, desno svetio zelena sa crvenim krovom, preko koga je do prve visoke zgrade prebačena tamno ljubičasta prugasta draperija.

— 38. Ornamenat.

— 38b. *Isus Navin...* Хсь - Навинь — Lik vrlo oštećen, drži razvijen svitak na kome će se tekst moći pročitati tek pošto se očisti.

— 39. *Pranje nogu.* Scena se događa pred oker nižim zidom iza koga se vide visoke zgrade, Levo je trobrodna svetio plava građevina sa crvenim krovom, u sredini okrugla kula sa stubovima i krovom (slična antičkim građevinama) i desno ljubičasta sa zelenim krovom. Hristos stoji levo pored zida preko koga je prebacio himation, u tamno crvenom je hitonu oko koga je obavio prugasti peškir kojim briše noge apostolu Petru. Ispred Hrista su lavor i ibrik. Apostoli su naslikani desno od njega raspoređeni po grupicama, u živim pokretima oko skidanja obuće. Svi likovi su oštećeni, naziru se samo konture glava. Draperije vanredno komponovanih boja su nešto bolje očuvane.

— 40. *Sv. Julita* — Стаа - Юлїта. U dvostrukom medaljonu svetio i tamno zelenom, je poprsje sv. Julite i ružičastom maforiju — drži beli krst.

— 41. *Sv. Kirik* — Стьı · Кїрїк — Takođe u medaljonu, oštećen od šalitre.

— 42. *Prorok Sofronije* — Прок · Софронїа U ružičastom hitonu i zelenom himationu, ćelav sa malo kose sa strane, sa veoma lepo slikanim likom, naročito očima (jedan od najlepše slikanih likova ili tačnije retko dobro očuvanih). Drži razvijen svitak sa tekstom: Радуи се зе | ло дьши | Сїшнж кра|сьи се дь|ши Єрослїм|ова

— 32. *Prorok Zaharija* — Прок Zахарїа — Oštećen mu je lik, u svetio zelenom je hitonu i crvenom himationu koji mu prekriva levu ruku u kojoj drži svitak na kome je tekst oštećen. U desnoj, uzdignutoj ruci drži srp sa krilima pri dršci.

— 44. *Hristos Pantokrator* — Іс - Хс. Pretstavljen je u celoj figuri u malim dimenzijama — što

je slučaj sa čitavom zonom stojećih figura u Zavali. Lik je prilično oštećen. U crvenom kao rubin je hitonu i plavom himationu. U levoj ruci drži zatvoreno Evanđelje ukrašeno biserima. Desnom blagosilja. Vide mu se stopala u apostolskoj obući (jedno prelazi preko crvene pruge ruba zone što se često sreće na ovim freskama).

— 45. *Jovan Krstitelj* — Стьї - їѡ -. Lik sv. Jovana je veoma oštećen. Obučen je u ružičasti hiton i zeleni himation. Ruke su mu ispružene prema Hristu — on, sa prethodnom pretstavom Hrista i Bogorodice na severnom stupcu (Shema II, br. 128) obrazuje kompoziciju Deizisa.

— 46. Nepoznati mladi mučenik, drži beli krst. Obučen je u svetio zelenu haljinu sa crvenim bordurama oko vrata i pri dnu haljine, ukrašenim biserima i crveni ogrtač.

— 47. Oštećeno. Nepoznat golobradi svetitelj — mučenik.

— 48. *Sv. Teodor Stratilat* — ...Стратилат. Lik je oštećen. Preko ljubičaste donje odežde sa oker bordurama ukrašenim biserima prebačen je tamno crveni ogrtač skopčan na ramenu bisernim okruglim agrafom. Drži beli tročlani krst.

— 49. *Sv. Teodor Tiron* -Стьї · ѳеѡдр. ѡїронь Oštećen mu je lik, u tamno crvenoj je haljini sa maslinasto zelenim ogrtačem. Pokrivenom rukom drži beli tročlani krst.

— 50. *Sv. Nestor* — Стьї - Нестороь. . Oštećen lik, u ruržičastoj haljini preko koje je svetio zeleni ogrtač. Drži tročlani beli krst.

— 51. Natpis priložnika: † Да се .... приложи никола кѵюнцїа Маріа | шевикь .... іевні.... х| аспри в ...

— 52. *Sv. Antonije Veliki* — Стьї · Ѧндонїе · Великии. Oštećen lik, monaško velikoshimničko odelo (plava kapuljača, tamno ljubičasti ogrtač i ružičasta donja haljina) drži svitak na kome je ispisano: † Ѥидехь се | ти вражїе прост|ѣе повасѣд рако | мрѣжѫ ивада | хнѳ хѣире ги | кто ѳбежи

— 53. *Mesec* u oker medaljonu, modeliran plavom i sivom bojom.

— 54. *Prorok Jeremija* — Пророь - їеремїа| Lik je oštećen, boje draperija odeće su bolje očuvane (maslinasto zelen hiton i tamno crveni himation). Na svitku koji drži je tekst: Сь Ѥьна | шь ине | -вьменитсе | инь кь н|емѳ їѯ | ѡбрѣтвь сакъ поут

— 55. *Prorok Jezekilj* — Пророь Іезекуль. Oštećen lik. U svetio ljubičastom hitonu i plavom himationu. Na razvijenom svitku piše: Бы наме | роука гсня | низвѣдме | дхѡм гсныим | и поставиме | посрѣ пола

— 56. *David Solunski* — Стьї Двдь солѹнски Poprsje sv. Stolpnika u isposničkom odelu čiji je lik oštećen, naslikano je u crvenkastoj korpi postavljenoj na kapitel (slikan u vidu oblaka) zelenog stuba.

— 57. *Sv. Jefrem* (Sirski?) — Стьı Ефрѣм. Lik mu je oštećen, u monaškom je odelu, drži razvijen svitak na kome piše: † Ѥьзлюбл | енне хрїстї | анин ли иеси | благодетию бж | їею то сьв | люди запо | ведн гса на | шего їсхса.

— 58. *Hristos Emanuilo* (sl. 7) — Ємманоиль Medaljon na svodu sa likom Hrista Emanuila je najbolje očuvan od sva četiri, ujedno jedna od najbolje očuvanih fresaka u crkvi. Spoljni kvadrat u kome je medaljon je siv, unutrašnji svetlo ružičast. Ivica medaljona je oker i crvena. Na plavom fonu je veliki žuti nimb ukrašen biserima. Hristos je u belom hitonu i oker himationu. Blagosilja desnom rukom a u levoj drži uvijen svitak. Ruke su neprirodno postavljene — laktovi podignuti u visini ramena.

— 59. *Anđeo Velikog Saveta* — Ѥликаг Савѣта анг Medaljon je veoma oštećen i samo se nazire poprsje Hrista Anđela Velikog Saveta.

— 60. *Lazarevo vaskresenje* — Ѥьскрѣшенїе Лазарево — Scena se odvija u prvom planu stenovitog pejzaža. Levo je Hristos za kojim ide grupa učenika. Podigao je desnu ruku a u levoj drži uvijen svitak. Pred njim su sestre Lazareve Marta i Marija; jedna pada ničice pred Hrista i ljubi mu noge (u svetio zelenom je maforiju), dok druga u crvenkastom maforiju stoji ruku ispruženih prema Hristu. Desno je u svetlo sivoj steni uspravni ružičasti otvoren Lazarev grob u kome on stoji umotan u prugasti povoj. Jedan mladić u kratkoj zelenoj tunici ga odmotava, drugi u tamno ljubičastoj, stavlja na zemlju mermernu ploču koja je zatvarala grob. U drugom planu između dva kamena masiva (svetlo ljubičastog i sivog) vide se zeleni zidovi Jerusalima sa tri kule i grupa Jevreja.

— 61. *Cveti* — Цвѣтоносїе хво — Freska je dosta oštećena od šalitre, naročito na desnoj strani. U prvom planu u sredini je Hristos, koji jaše na svetio sivom magaretu (pre liči na mazgu), nogu prebačenih na drugu stranu. Po putu su prostrte dečije bele i crvene haljine. Stenoviti pejzaž, čiji grebeni zahvataju levi gornji ugao slike je u drugom planu, njegove padine čine prilaz gradu opasanom crvenkastim zidinama. Iza zida Jerusalima vidi se crkva sa kubetom i crvenkastim krovom kao i plavi i žuti krovovi drugih zgrada. Na vratima grada je mnogo građana u haljinama živih boja ispred kojih su deca koja prostiru haljine. Pred zidinama je sasvim realistički naslikana visoka palma na kojoj sedi dečak. Iza Hrista ide grupa učenika čije su figure vrlo oštećene.

Sl. 7. Hristos Emanuilo

— 62. *Sv. Teofan* — Стьı Θеωфа — Lik mu je oštećen, ima dugu razdeljenu bradu. U monaškom je odelu (donja haljina ljubičasta, ogrtač tamno crven, kapuljača plava), drži razvijen svitak na kome je tekst: слиши | wтроко | вице даре | четтрї | гаврїль | бѫди гото | ва напри | етїе бѵ.

— 63. Ornamenat

— 64. *Molitva na Maslinovoj Gori* — . . . чаши Freska je vrlo oštećena, pored jedne velike pukotine koja dijagonalno preseca scenu i dosta velike površine u desnom gornjem uglu sa kojeg je fresko malter otpao — boje se na čitavoj površini slabo drže i gotovo ih je nestalo. U kamenitom pejzažu retke vegetacije, kompozicija se odvija u tri plana. Hristos je tri puta pretstavljen. U prvom planu, među učenicima koji su pospali na oker stenju sa maslinasto zelenim senkama, perspektivno interesantno komponovani. U drugom planu Hristos kleči na ružičastoj steni i moli se. Treći lik se samo nazire u konturi — reklo bi se da Hristos ispija čašu. U desnom gornjem uglu je segment neba.

— 65. *Ruganje Kristu.* Vrlo oštećeno, očuvan je samo levi detalj po kome se i može zaključiti da je tu bilo naslikano: Petar seče uho vojniku koji drži batinu.

— 66. *Isus pred Anom i Kajafom* — И привѣдоше Іса к Аннѣ и Ка..фе — Freska je dosta oštećena. U prvom planu je Hristos vezanih ruku pred Anom i Kajafom koji sede na oker prestolu iza koga stoji mladi vojnik. Ana je u ljubičastoj haljini sa zelenim ogrtačem i kapuljačom. U pozadini su dve zgrade: prva siva sa crvenim krovom, druga oker sa zelenim krovom, preko kojih je prebačena ružičasta draperija.

— 67. *Arhanđel Gavrilo* — Архгг Гаврил. Figura anđela je dosta oštećena. Drži svitak sa tekstom: Конинь есам | маченосац | нависотѫ | wдѫжїе ва | двизаю | иже саве|роию непр.

— 68. Natpis o živopisanju crkve 1619: †Изволенїем wц(а, поспеше)нїемь сна и съвръшенїем стаго | Дха написа се сїи сть(їи божьств)ни храм трѫдом и ѵсрдїемь wтцї и братїе | иже се трѫдише w сем делоу(бог) да и прости писа се при все(wсвѧ)щеном архїепїскопе сръвском | кѵр паїсеию, при(ми)трополите херцеговском кѵр сумеонѫ лето ZРКZ

— 69. *Anđeo* — Аггль гнь — U medaljonu na svodu prolaza u južnu pevnicu.

— 70. *Sv. Evstatije* — Стьı Ѳѵстатїє — Oštećen je lik mučenika i donja polovina figure. Drži beli krst.

— 71. *Sv. Manuilo* — Стьı Мануїлъ — Oštećen je lik i figura od polovine na dole. Ovaj mučenik (drži beli krst) ima zelenu odeždu i beli šešir.

— 72. *Sv. Isavel* — Стьı Исавѣл — Prilično oštećen u tamno crvenoj haljini i ljubičastom ogrtaču — drži beli krst.

— 73. *Sv. Ismail* — Стьı Исмаѵ — Vrlo oštećen, od cele figure se vidi jedino zeleni ogrtač.

— 74. *Anđeo...* Аггль — Figura je prilično oštećena. Anđeo u crvenoj tunici u maslinasto zelenom ogrtaču drži svitak na kome je od teksta ostalo:

— 75. *Sv. Mar... an* — Стьı Мар . . ани Potpuno oštećen bojeni sloj — nazire se samo deo signature.

— 76. *Arhanđel Mihailo* (?) U medaljonu, poprsje vrlo oštećeno.

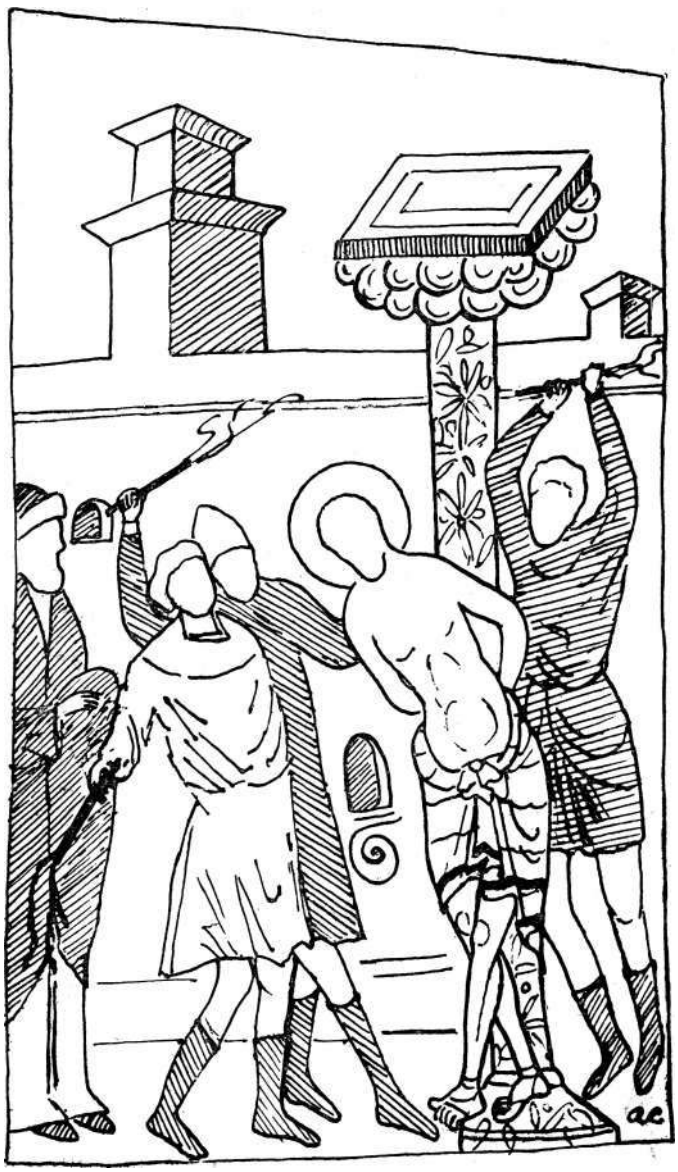
— 77. *Arhanđel Gavrilo* ? — арх ...Sačuvana je samo kontura lika i sasvim dobro desno krilo, rame i ruka u kojoj drži belo žezlo. Obučen je u zeleni divitision sa bogato ukrašenom bordurom duž okovratnika koja se spušta ka ramenu, i narukvicom ukrašenom biserima.

— 78. *Hristos pred Pilatom.* Іхс сѣдитсе прѣ Пилатом — U prvom planu ispred dve zgrade koje se vide u pozadini je Hristos koga privode vezanih ruku dva vojnika Pilatu. Prvi bolje očuvan u ljubičastoj tunici i zelenim čakširama drži ga za ruke. Pilat sa crvenom kapom oker oboda ukrašenog, biserima u svetio zelenoj haljini i crvenom ogrtaču sedi na prestolu i pokazuje rukom na Hrista grupi Jevreja koja stoji pored njega i obraća mu se.

— 79. *Šibanje Hrista na stubu* (sl. 8) — И пов Пилатъ и бише воини Іса — Scena šibanja Hristovog odvija se u prvom planu. Levo stoji Pilat obučen kao na prethodnoj sceni. Ispred njega su dva vojnika koji šibaju Hrista. Prvi je u ljubičastoj kratkoj tunici i oker čakširama. Drugi ima belu kapu kupastog oblika, crvenu tuniku i zelene čakšire. Hristos je vezan za zeleni mermerni stub sa oker kapitelom. Bela draperija koja obavija Hristova bedra ima pruge slične onima koje se viđaju na narodnim vezovima. Treći vojnik desno iza Hrista, u kratkoj ljubičastoj tunici, zamahuje šibom ka njegovim leđima. U drugom planu je zeleni zid koji čini fon scene.

Zona stojećih figura u pripratnom delu crkve je vrlo slabo očuvana.

— 80. *Anđeo* gospodnji javlja se Pahomiju — Аггль . . . чх . . . | тьѫко . . . нес . . . Vrlo oštećena figura anđela koji je okrenut u levo prema Pahomiju od koga ga deli jedno drvo. Tragovi teksta u dva reda jedva se naziru.

Sl. 8. Šibanje Hrista na stubu

— 81. *Pahomije* — signatura oštećena, pretstavljen kao sedi starac duge brade, u crvenoj haljini, sa ispruženim rukama prema anđelu.

— 82. ? *Sv. Melhisedek* — Стьı . . . . . лъе . Signatura je oštećena. Figura je prilično očuvana, pretstavlja sedog bradatog starca sa okruglom kapom na glavi u crvenoj kratkoj tunici koja mu doseže do kolena (bos je). Lik mu je dat en face, rukama ukazuje na prethodnu figuru a noge su mu postavljene u kontra postu.

— 83. *Sv. Aleksije (?* čovek Božiji) — Стьı-Алеѯіе. Oštećena figura. Nazire se lik mlađeg čoveka sa kratkom crnom bradom, veoma lepo slikan — deluje kao portret, u oker je kratkoj tunici.

— 84. *Odricanje Petrovo.* Freska je skoro sasvim oštećena, ostao je samo jedan fragment ruži-

častog zida ukrašenog plastičnom dekoracijom na kome stoji petao.

— 85. *Sv. Varlaam* — Стьı Ѣарлаам — Lik je oštećen, ostao je samo tamno crveni oker kojim je potslikan inkarnat, i preko njega neki pramen kose slikane belom bojom. Ima ljubičastu donju i oker gornju haljinu. Drži razvijen svitak sa tekstom: чедо іwса | ѳс ацдо | ѡт бо вєрѣє | ши и крст | иши се спсе | нь бѣдеши | ацели не | вєрѣеши | wсѣжде

— 86. *Sv. Joasaf* — Стьı Іwсаѳ — Oštećen lik. Ima oker haljinu i crveni ogrtač. Podigao je desnu ruku a u levoj drži svitak na kome piše: wчє ва | аще ино | танію плои | двєрї wтв | ѕаютсе в | ходи нес | лагаѳ.

— 87. *Uspenje Bogorodice.* Freska je gotovo potpuno propala, očuvano je dva-tri mala fragmenta izbledelih boja.

SHEMA II.

— 88. *Preobraženje Hristovo.* Freska je prilično oštećena ljuspanjem boja. Hristos je u svetio zelenoj mandorli slikanoj u tri tona po kojoj su u svim pravcima raspoređeni »zlatni zraci.« U belim je haljinama — nabori hitona su oker a himationa zeleni. Hristos stoji na oker steni koja je nešto viša od zelene i sive sa strane naslikanih, na kojima stoje proroci Mojsije i Ilija, sa tekstovima svojih proročanstava, priklonjeni Hristu. U prvom planu su po zemlji polegala tri apostola.

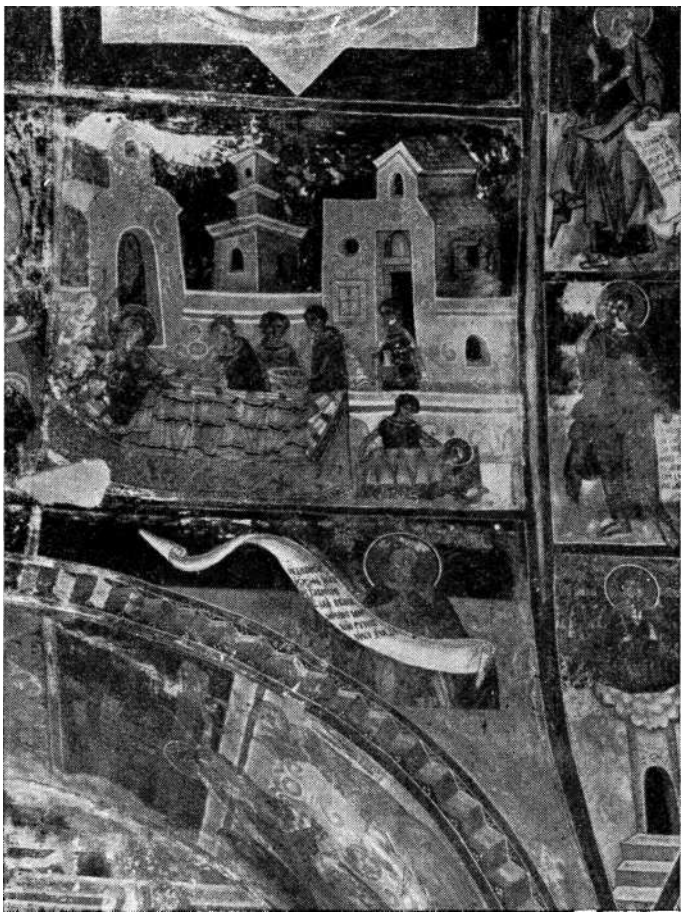
— 89. *Rođenje Bogorodice* — Рождество прѣстїе Бце (sl. 9). Jedna od najljepše slikanih i očuvanih scena. U prvom planu je Anina postelja. Ona je bogato opremljena: prvi donji zelenkasti prekrivač je ukrašen floralnim motivima i biserom, drugi oker sa zelenim prugama na kome leži Ana u crvenom maforiju, prekrivena svetio ljubičastim pokrivačem na crne pruge sa resama. Iza uzglavlja Aninog stoji devojka sa lepezom kojom je hladi dok joj s desna prilaze četiri devojke noseći ponude. Desno od postelje je kolevka sa malom Bogorodicom. Pokrivena je ružičastim pokrivačem i pokraj nje je mlada devojka koja je ljulja. U pozadini je veoma zanimljiva arhitektura — tri zgrade (prva svetlo ljubičasta; druga svetlo zelena i treća svetlo ružičasta) preko čijih je krovova prebačena crvena prugasta draperija. Arhitektonski je najinteresantnija treća zgrada iz koje izlaze devojke — ona je u odnosu na figure sasvim realnih proporcija i ima velike dvokrilne prozore.

— 90. *Sv. Kozma Majumski* — ... Маиѕмісьıи Lik i poprsje su oštećeni, na razvijenom svitku je tekst: Дви wт | рокобице | сьмарїмь | прочицею песньıхс | ондѕю | нна вак | ликнете.

— 91. *Sv. Josif* (Pevac) Стьı. д. Іwсїфь — Poprsje prilično očuvano, mestimično se ljuspa boja. Sedi starac kratke široke brade u monaškom odelu drži široko razvijeni zalepršani svitak na kome piše: ѡ'дниви се | їwсїфь паче | нес тавноє | зрѣи вані в маше мнс | лїю ѳѕнов | нагодажда.

— 92. Ornamenat.

— 93. *Podizanje Hristovo na krst* — Ecxo . . . хво на крьстъ — (sl. 10). Izuzev oštećenja u donjem levom uglu i ljuspanja boje pri vrhu slike freska je lepo sačuvana. Na ljubičastom stenju Golgote postavljen je veliki tamno crveni krst. Uz njega su simetrično prislonjene sa svake strane lestvice na kojima je levo i desno po jedan dželat. Oni podižu Hrista na krst držeći ga za ruke. Levo i desno od krsta je grupa Jevreja (prilično oštećeno). U pozadini se vidi ružičasti zid. Na krstu je tabla sa inicijalima: І Н Ц І. Hristovo telo je lepo modelirano. Čitava kompozicija koja ponavlja rešenja XIV veka je ikonografski vrlo zanimljiva.

Sl. 9. Rođenje Bogorodice

— 94. *Raspeće* — Распетїе Хво — Bojeni sloj je prilično oštećen. Prikazan je momenat proboda kopljem koji se dosta retko slika kod nas. Longin stoji levo od krsta i u zamahu probada Hrista kopljem dok desno od njega stoji grupa začuđenih Jevreja. Ружičasti zid u pozadini je kao i na prethodnoj sceni.

— 95. *Skidanje sa krsta* — Сънѣтїе Хво — Prilično očuvana i koloristički veoma lepo rešena scena. Kao i na prethodnim slikama stenje Golgote je svetio ljubičasto i na njemu je krst, uz koji su levo prislonjene lestve na kojima stoji Nikodim i prihvata telo Hrista. Josif iz Arimateje vadi klince, dok Jovan (u divnom svetio ljubičastom hitonu) na ispruženim rukama drži belu plahtu sa žutim i plavim prugama kojom će prihvatiti Hrista. Levo je Bogorodica koja drži i miluje Hristovu ruku. Na krstu je tabla sa inicijalima: їнцї

— 96a. *Sv. Kozma* — Сты Кozма — Figura je sasvim propala, ostala je jedino signatura.

— 96b. *Sv. Damjan* Сты Дамїань

Sl. 10. Podizanje Hrista na krst

— 97. *Sv. Dimitrije* — Сты Димїтрїе — (sl. 11). Freska je usled vlage oštećena. Bojeni sloj je u gornjim partijama sasvim propao. Sv. Dimitrije (lik mu se samo nazire) jaše na konju, i u galopu kopljem probada cara Kalojana oborenog na zemlju. U desnom gornjem uglu je segment neba. Konj je svetio crvene boje i veoma znalački naslikan.

— 98. *Sv. Đorđe* — Сты · Гєѡргїє. Gornja polovina freske sa likom sv. Đorđa je sasvim uništena. Sv. Đorđe jaše na konju izvanredno naslikanom u momentu kada se propinje nad smotanom aždajom koju on kopljem ubija. Obe freske sa pretstavama svetih ratnika na konjima postavljenih jedan prema drugom, mada fragmentarno očuvane čine lepu celinu.

— 99. Natpis nad prolazom u severnu pevnicu: † Пописа се сїа црква при ..... | монахѡ съ братиами Бог да их прости.

— 100. *Arhanđel Mihailo* — Аггл Михаиль — Pretstavljen kako stoji držeći pred sobom podignut isukan mač, u desnoj ruci, a u levoj svitak sa tekstom: азъ славга | гнь иже | слишах шти | его възве | шаю в . .

— 101. *Anđeo u medaljonu* na svodu prolaza

— 102. *Nepoznati svetitelj.* Freska oštećena, nazire se samo silueta.

— 103. Oštećeno.

— 104. *Sv. Zaharije* — Стї -'ахарїа ;

— 105. *Sv. Ananije* — Стыї -'Ананїа ;

— 106. *Prorok Isaija* — Прокъ Исаїа — Stojeća figura proroka koji drži razvijen svitak sa tekstom: Се два вжнс | пріимить | иродить сна | и нарекоут | име емѹ | Еммануиль.

— 107. *Prorok Avakum* — Прокь Авакѹм. Mlad svetitelj, desnom rukom pokazuje na uho a u levoj drži svitak na kome piše: Ги оусли | шах слоух твои ичв | оцах се ги | разоумех | твоіа дела | и оудивих се.

— 108. *Sv. Danil Stolpnik* — Стыї Данїилъ Стлъпни

— 109. *Sv. Sava Osvećeni* — Стыї Сава wсщенн — Uvelikoshimničkom odelu sa razvijenim svitkom a na kome je ispisano: † ище ипо | кои телесни | и славѹ шчл | къ слави бж | не неѵз | рить: —

— 110. *Vavedenje* — Ѣьвдѣнїе прѣстыѣ бце — Mala Bogorodica naslikana u prvom planu pred sveštenikom koji je prima u hram. Iza nje stoji grupa devojaka i roditelji. U drugom planu desno vidi se Bogorodica u hramu i anđeo koji joj donosi hranu. U pozadini je arhitektura — dve zgrade od kojih je druga, u sredini kompozicije, interesantna: poligonalnog oblika sa kulom na kuli u sredini krova.

— 111. *Izlazak Bogorodičin iz hrama.* U prvom planu su naslikane četiri figure. Bogorodica i stari sveštenik su pred baldahinom hrama. U drugom planu je arhitektura.

— 112. *Sv. Luka evanđelist* — Стьı Лука —

— 113. *Sv. Jovan evanđelist* — Стьı іѡ Богословъ ·

— 114. Ornamenat.

— 115. *Oplakivanje Hrista* — Снетїе хво — Freska je oštećena ljuspanjem boja. Hristos je položen na mermernu ploču oko koje su raspoređena lica koja ga oplakuju. Bogorodica sedi više Hristove glave, koju drži na krilu prisloniv̀ši svoj obraz na njegovo čelo. Iza nje je grupa od tri žene, zatim dolazi Jovan koji se priklonio i drži Hristovu ruku na koju je naslonio svoj obraz. Na kraju, iznad nogu Hristovih stoji Josif iz Arimateje. U drugom planu je stena Golgote na kojoj je krst a iza njega zid Jerusalima.

— 116. *Polaganje u grob.* Velika površina ove freske je sasvim otpala, dok preostali donji deo ugrožava ljuspanje boja. U prvom planu stenovitog pejzaža sa retkim drvećem, naslikani su Bogorodica, Josif i Jovan kako nose Hristovo telo umotano u prugasti povoj i spremaju se da ga polože u otvoreni mermerni grob. U grobu stoji Nikodim ispruženih ruku da prihvati Hrista (oštećena je figura od koje se vide delimično ruke i noge).

— 117. *Vaskresenje Hristovo* — Васкрьсенїе хво — Freska je fragmentarno oštećena. Hristos u centru kompozicije na vratima Ada, ispod kojih leži okovani Satana, i prurža ruku Adamu i Evi (likovi oštećeni). Desno je grupa pravednih kraljeva iza koje stoji Jovan Preteča. U pozadini su kameni masivi obrasli žbunjem.

— 118. *Sv. Evtimije Veliki* — Стьı Евтимїе Великїи — Duge sede brade u monaškom odelu sa razvijenim svitkom na kome piše: † плачим | здсе мало | врѣмени | іако да не | плачим та | мо вечно

— 119. Vrlo oštećen tekst kondaka ispisan belim slovima.

— 120. Nepoznati mladi svetitelj čija je figura vrlo oštećena.

Stojeće figure sv. mučenika u severnoj pevnici su dosta oštećene: 121. — *Sv. Evgenije* — Стьı Евгенїе: — 122. — *Nepoznati svetitelj* (jako oštećen); — 123. *Sv. Aksentije* — Стьı Ѧ҃ксентїе — 124. *Sv. Mardarije* — Стьı Мардарїе (prilično očuvan lik koji kao i cela figura uostalom deluje kao portret); — 125. *Sv. Orestije* — Стьı Орѣстїе; — 126. *Sv. Trifun* — Стьı Трїфонь

Sl. 11. Sv. Dimitrije na konju

— 127. Natpis nad ulazom u proskomidiju — *Tropar Vavedenja:* † Днь блговоленіа бжіа проwв раженіе ичлра спсеїнѧ п...ы' ііїе.вьцркви бжїи ѥсно двда ѥвлает се нсха все блговетвуем . . . . ми велегласно вазовпїем .радунсе съмотрѣнїа чніждителевда . . . . іенїе:

— 128. *Bogorodica Zastupnica* — мр - ов Бо gorodica je okrenuta ispruženih ruku prema Hristu na južnom stupcu (Deizis).

— 129. *Prorok Solomon* — Прркь Соломwн — Kruna i carski divitision u koji je obučen bogato su ukrašeni biserima i dragim kamenjem. Drži svitak na kome piše: Прѣмѹдрс | създа | с|ебе храмь и оу | тврьдьї | стлпь | съдмь.

— 130. *Prorok Jona* — Прркь Іwна — Na svitku koji drži je tekst: Бѣзоутих | вьпечалн | моен кь | гоу бѹ | моемѹ | ізслицдае.

— 131. *Sv. Simeon Stolpnik* — Стъ Сумеwн Стлпник.

— 132. *Vaznesenje Hristovo* — Вьзнѣсніе Хво — Freska je oštećena. Na više mesta je otpao malter a boje se ljuspaju na skoro čitavoj površini. Bogorodica stoji na mermernom supedaneumu između dva anđela u belom i grupe apostola koji gledaju za Hristom. Hristos sedi na tri duge u mandorli koju nose dva anđela. U drugom planu je stenje sa vrlo visokim drvećem.

— 133. *Sv. Andrej* — Стьї Ѧндреи — 134. *Sv. Vukolaje* Стьї Вогколае: 135. *Sv. Partenije* — Стьї Парденіе.

— 136. *Nepoznati svetitelj* koji po liku liči na sv. Nikolu.

— 137. i 138. Ornamenat — raznobojne tačke.

— 139. *Žrtva Avramova* — Жрьтва· Ѧврамова (sl. 12 i 13). Jedna od najlepše slikanih i očuvanih fresaka u crkvi. Mestimično ljuspanje boja i pukotina koja ide po sredini freske ipak ne ometa utisak celine. Izvanredno lepo naslikana scena u pejzažu, perspektivno je znalački rešena. U prvom planu je Avram koji kleči pored vezanog Isaka ispred koga je rasplamtela vatra. Drži ga levom rukom za glavu, u desnoj mu je nož kojim je zamahnuo i, kako mu se u tom trenutku javio anđeo — naslikan u segmentu u levom gornjem uglu — gleda prema njemu. Beli ovan naslikan je pored jednog drveta iza Avrama u šumi. Pejzaž

Sl. 12. Žrtva Avramova

sačinjavaju dva brda čije padine paralelno postavljene, dijagonalno seku scenu. Prvo, maslinasto zeleno obraslo je gustom visokom šumom (drveće je mrke boje), drugo je ružičasti stenoviti masiv ređe vegetacije, u čijem podnožju sedi dečak i čuva magarca vezanog za uzicu.

— 140. *Hristos u grobu.* Imago pietatis — Freska je vrlo oštećena, prema slabim tragovima boja vidi se da je tu bio naslikan Hristos kako stoji u grobu ispred krsta (ІНЦІ —), i pored njega Bogorodica i jedna ženska figura. Po ostacima nimbova možemo zaključiti kako su figure bile raspoređene.

— 141. *Hram svedočanstva* —Хрaм свѣдeнїa = — Mojsije i Aron služe u šatoru svedočanstva. Ispred raskošnog šatora koji se gore završava u tri kubeta koja podupiru mermerni stubovi, stoji u sredini Kovčeg zaveta prekriven purpurnom tkaninom i na njemu je svećnjak i vaza sa manom. Levo od kovčega stoji Mojsije golobrad, sa krunom na glavi, ogrnut plaštom po kome su izvezena slova. On kadi kadionicom na lancima. Desno od kovčega, prema Mojsiju stoji Aron, ima dugu sedu bradu, takođe krunu i plašt izvezen slovima, i kadionicu kojom kadi. Levo i desno od njihovih figura su dva medaljona sa pretstavama serafima.

— 142. *Sv. Pagmena* — Стьı Пагмена

— 143 *Anđeo* u medaljonu na potrbušju luka prolaza u proskomidiju (sl. 14). Veoma lepo naslikano poprsje anđela čiji je lik jedan od najbolje očuvanih u crkvi.

144. *Sv. Jakov Ispovednik* — Стьı Їаков Исповѣдникъ.

— 145. *Sv. Kiril Jerusalimski* — Стьı Кyрлъ Їеро...лїмскьı.

— 146. *Vizija Petra Aleksandriskog* — Стьı Петр Алѣѯендрискьı — (sl. 15). Petar Aleksandriski stoji pred časnom trpezom u odelu crkvenog velikodostojnika. U levoj pokrivenoj ruci drži Evanđelje ukrašeno biserima, desnu je ispružio prema Hristu koga je ugledao i obraća mu se rečima »Ko ti Spasitelju rizu razdra?« — |Кто ти спе рїзꙋ раз дра - іс·хс. — Mali Hristos u razdrtoj beloj rizi pokazuje rukom na dole prema Ariju koji je naslikan ispod ове scene i u kom pravcu su ispisane reči odgovora: »Arije bezumni« — Ариа безꙋмнїи

— 147. *Arije* — Ариа — Arije je naslikan kako povijen kleči, ruku prinesenih licu okrenut od Hrista.

— 148. *Sv. Lavrentije* — Стьı Лаврѣнтїе

— 149. *Sv. Roman.* — стьı - Роман

— 150. *Sv. Stefan* —Стьı Стефан

— 151. *Sv. Nikanor* — Стьı Никанор

Sl. 13. Žrtva Avramova, detalj — vezani Isak

— 152. *Sv. Prohor* — Стьı Прохор

Pojas crkvenih otaca u severnom delu apside je veoma oštećen: — 153. Oštećeno; — 154. *Sv. Grigorije* — Стьı Глигорїе— Drži svitak na kome je ispisan tekst: Тьı | ги по | казалъ еси | нам ·велик | ꙋю | сїꙗ сп | сенїа тан | нѕ·тьıс | подобилї | еси смерѣ | нїе рабı своє.

— 155. *Sv. Atanasije* — Стьı - аѳанасїе — Drži svitak na kome je tekst: ꙗвьı влдко | лице твое | наготовающи се кѣсто|мѕ просвеш | енїю: —

— 156. *Sv. Vasilije* — Стьı Васїлїе — Drži svitak na kome piše: Гї бе нашь | иже нанѕ | сѣхъ жив | призивае | навсаде | іасвоꙗ.

— 157. *Rascvetali krst* naslikan u prozoru poznije, grubo slikano žutom bojom ваїи **1833.**

— 158. Ornamenat sokla u apsidi — nabrana draperija, bela sa žuto naslikanim naborima i sa bordurama duž gornje i donje ivice, koju sačinjavaju jedna crna deblja i dve tanje žute linije — preko tamno plave tj. crne pozadine.

— 160. Ornamenat sokla u pripratnom delu — saverni zid; gusto nabačene raznobojne tačke.

* * *

Kao što se vidi, repertoar ilustrovan u Zavali veoma je bogat. Izbor tema zavalskog majstora je probran i ukazuje na njegovo dobro poznavanje ikonografije. Ciklus Muka Kristovih dat je opširno uz ilustrovanje nekih scena koje se kod nas ređe slikaju, Šibanje Hrista na stubu (sl. 8). Flagelacija ili Šibanje se slika kod vizantinaca već od XI i XII veka, motiv je sačuvan na minijaturama u pariskoj biblioteci rukopis br. 74, ali uvek bez stuba. Sa stubom se pojavljuje motiv Šibanja od vremena Karolinga. Hristos je vezan ili ispred stuba ili iza stuba. Motiv postaje naročito omiljen od Dugenta, od 1200 godine. Iz italijanske umetnosti prenosi se u kasniju vizantisku. Ispočetka se prikazuje starija varijanta sa Hristom koji je u profilu vezan ispred stuba — na primer u Dionisiju na Svetoj Gori ili kod nas u Markovom manastiru. Tek kasnije i u postvizantiskoj umetnosti Hristos se okreće *en face*. Šibanje u Zavali nastalo je prema sasvim razvijenom tipu na kome je Hristos pognut tako da se glava odvaja od stuba. To je već skoro renesansni oblik.[6]

Scene Muka Hristovih su ikonografski najinteresantnije, naročito scena Podizanja na krst (sl. 10). Za razliku od Voshoždenija na krst — Исхождѣнїе на крст — tj. Penjanja na krst na primer u Manastiru, — η αναστανρωσις — Hristos se penje sam na krst, kao i kod nas u Markovom manastiru i to je češće ilustrovano. Veoma retko se slika da Hrista podižu na krst kao u Zavali. Vrlo slična zavalskoj je kompozicija u sv. Nikiti i Lipljanu.

Raspeće naslikano u Zavali pretstavlja redak primerak. Naslikan je momenat probadanja kopljem, levo Longin naslikan u trenutku kad probada Hrista kopljem, desno i levo je grurpa Jevreja, nema Bogorodice i Jovana što sasvim odgovara tekstu Jevanđelja po Jovanu, gde se kaže da Bogorodica i Jovan nisu prisustvovali tom trenutku. To je tzv. tip »Le coup de lence«. Scena se drži direktno teksta Jovanovog 19, 27—37. U nekim ruskim tekstovima opisuje se kako Bogorodica odlazi ranije sa Jovanom pre probadanja Hrista. Ovakva scena je vrlo retka kod nas, kao i scena Polaganja u grob naslikana u Zavali. Vrlo starinski oblik ove kompozicije isti kao u Zavali postoji i u Dohijariju.[7]

Niz scena sadrži u sebi arhaizme ikonografskog karaktera koji upućuju na XIV vek. Izvesni latinizmi koje srećemo na zavalskim freskama kao u Blagovestima itd. nemaju nikakve veze sa blizinom Dubrovnika, već su došli preko Svete Gore.

Teme ilustrovane u proskomidiji: Umrli spasitelj, — Imago pietatis — Šator svedočanstva, Vizija Petra Aleksandriskog i Avramova žrtva potvrđuju slikarevo poznavanje ikonografije i liturgičnih tumačenja Hristovih muka. Kompozicija Ša-

[6] Millet G., Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, Paris, 1916, 652.

[7] Millet G., o. c. sl. 525.

Sl. 14. Anđeo u medaljonu

Sl. 15. Proskomidija — Vizija Petra Aleksandriskog i Arije

tora svedočanstva slikana je na isti način kao istoimena freska u hilandarskoj trpezariji, jednako je i signirana.

Slikarska tehnika zavalskog majstora istovetna je sa tehnikom fresaka moračke fasade. Zajednički im je način pripremanja malterne podloge (dva tanka sloja maltera prilično slabo međusobno vezana), postavljanje crteža (tanko ugraviranog potom izvučenog crvenom bojom) i najzad, upotreba iste skale boja koja je u Zavali sasvim prirodno daleko bogatija.

Na freskama moračke fasade neke boje su potamnele. To je slučaj sa bojama u koje je stavljen cinober, a koje se nalaze na površinama naročito izloženim vetru i atmosferilijama. Dogodilo se upravo ono na šta upozorava Nektarije u svom slikarskom priručniku, tj. da cinoberom ne treba raditi napolju. Isti je slučaj promene cinober boja na spoljnim zidovima Pećke patrijaršije.

Zavalski slikar ima precizan, elegantan crtež. On se služi skoro arabesknim završavanjem poteza, po čemu se već može pretpostaviti da se bavio i slikanjem ikona. Iknarnat potslikava tamnom bojom (pečena sijena) preko koje modelira raznim tonovima okera i ružičastom bojom. Karakteristična mu je obrada lika: ne mnogo krupne oči sa visoko postavljenim zenicama tako da se donjom ivicom vidi beonjača, određeni oblik nosa koji je dug i tanak, usta malo nagore zavijenih krajeva, brada malo uvučena, zatim senčenja oko usana i redovna senka u vidu dva pramena kose na čelu. Pri slikanju nage figure na pr. na sceni Podizanja Hristovog na krst, i drugim, postiže plastičnost oblika mekom modelacijom i mirnim uzdržanim koloritom. Vrlo slobodno i lako crta komplikovane stavove. Majstor ima smisla za obradu draperije koju nikad ne pripija uz telo, već pusti da slobodno pada. U izradi ornamenata vrlo je rafiniran i tu se najbolje ogledaju njegove crtačke sposobnosti. On ima izvanredan osećaj za prostor i kompoziciju. Arhitektura koju slika neobično je interesantna sama po sebi, a naročito stoga što je realnih proporcija u odnosu na figure. Slikar daje niz građevina najrazličitijih oblika i često preko njihovih krovova prebacuje draperije. I u arhitekturi srećemo stara rešenja koja vrlo potsećaju na XIV vek, na primer baldahin u Sretenju, okrugla kula sa stubovima i krovom (slična antičkim građevinama) u sceni Pranja nogu itd.

Pejzaž slika veoma lepo sa osećanjem prostora i perspektive, u postizanju koje mu pomaže i smisao za boje. Pejsaž u sceni Žrtve Avramove (sl. 12) jedan je od najljepše slikanih pejzaža u našem slikarstvu XVII veka. Ipak, zavalski majstor najviše oduševljava svojim mekim bogatim koloritom. Pastelni tonovi njegove prefinjene game upravo iznenađuju za svoje vreme. I pored velike oštećenosti fresaka u Zavali i naročito postradalih gornjih partija bojenih slojeva u kojima veština majstora najviše dolazi do izraza, one impresioniraju svojim koloritom.

Na kraju postavlja se pitanje autora zavalskih fresaka. U dosadašnjoj literaturi koja se dotiče zavalskog živopisa i pitanja njegovog autora, on je tražen u Longinu ili krugu njegovih učenika.[8] Ovakve pretpostavke mogu se opravdati time što ima mnogo sličnosti u kompozicionim rešenjima zavalskog majstora i Longina. Ipak, sličnosti tako upadljive na prvi pogled, gube se pri dužem i pažljivijem posmatranju i zapažaju se i konstatuju razlike u stilu i kvalitetu, koje nas upućuju na drugog, boljeg majstora. Prema analizi stila, tehnici slikanja i hronološki, freske Zavale vrlo se logično uklapaju u slikarski opus Georgija Mitrofanovića.

Pored njegovih hilandarskih fresaka nama nažalost teško pristupačnih i fresaka moračke fasade na kojima su likovi skoro redovno oštećeni, nedavno je prilikom ispitivanja ikonostasa u Morači utvrđeno da je prestona ikona Bogorice sa Hristom i prorocima signirani rad Dorđa Mitrofanovića iz 1617 god.[9] (sl. 16). Moračka ikona nam ie u mnogome pomogla u komparativnim ispitivanjima. Lik Hrista na ikoni vrlo je sličan liku Isaka u Avramovoj žrtvi u Zavali (sl. 13). Oni pokazuju isti način obrade inkarnata, istovetan kolorit i slikanje ruku (sličnosti naročito u slikanju ruku zapažaju se još na mnogim primerima, na pr. ruka proroka Davida — shema I br. 28, zatim Jovana Preteče u Silasku u ad). Zatim likovi Bogorodice, proroka, način nabiranja draperije i istovetan duktus slova na svitcima proroka na ikoni i onima na freskama. Duktus slova na signaturama hilandarskih i moračkih fresaka je isti kao na zavalskim.

Zapaža se još mnogo sličnosti između zavalskih fresaka i ostalih Mitrofanovićevih poznatih i signiranih dela: pretstave svetih ratnika na konjima su, kao što je već rečeno, do u detalje iste kao u Morači, čak je i sokl ispod njih rešen na isti način — prskane raznobojne tačke — valjda da se dočara tlo (ostale površine sokla u Zavali pokrivene su drugim dekorativnim elementima);

---

[8] С. Радојчић, Мајстори старог стпског сликарства, стр. 74, 79.

Р. Љубинковић., Поводом књиге проф. Св. Радојчића „Мајстори. . .": Наше старине IV, стр. 196.

[9] Ovom prilikom objavljujemo moračku ikonu Bogorodice sa Hristom i prorocima radi potkrepljenja dokaznog materijala o autoru zavalskih fresaka, dok će ona detaljno obrađena biti publikovana zajedno sa ostalim materijalom iz Morače.

ornamenat na pokrivaču Anine postelje u sceni Rođenja Bogorodičinog u Zavali kao i na prekrivaču na stolu u kompoziciji Sretenja isti je kao ornamenat ugraviran u zlatnu podlogu na oreolu Bogorodice sa prestone ikone u Morači. U oba slučaja floralni motiv je bogato i slobodno komponovan u volutama i, što je zanimljivo i ukazuje na majstorovu inventivnost, svaki cvet je drugačiji. Isti ornamenat naslikan je na frizu iznad arkade sa likovima svetih isposnika u hilandarskoj trpezariji. Ornament razvijene »plisirane trake« sa po tri bele tačke u tamnijim trouglastim poljima sa strane, javlja se takođe kao ukras ivice lukova u Zavali (sl. 2), i hilandarskoj trpezariji.[10] Lik Bogorodice zaštitnice iz Zavale (shema II, 128) ima dosta sličnosti sa likom Jelisavete u ilustraciji pete strofe himne Akatisa u Hilandarskoj trpezariji,[11] dok lik Hrista Emanuila iz medaljona na svodu Zavale liči na mnoge likove anđela i serafima na freskama hilandarske trpezarije; mermerni stub u sceni šibanja slikan je isto kao stubovi arhitekture pozađa u ilustraciji druge strofe himne Akatista na fresci hilandarske trpezarije.[12] Majstor na karakterističan način senči mrežastim šrafiranjem, koje srećemo na pejzažima živopisa u Zavali, na primer u kompozicijama Žrtve Avramove i Silaska u ad, a koje se javlja i na moračkoj ikoni na kojoj su senčenja na prestolu izvedena na isti način.

Već je pomenuta istovetnost slikarske tehnike zavalskog i moračkog živopisa. U oba slučaja majstor je izgleda obilno primenjivao a*l secco* završavanja usled čega je dejstvo vlage bilo još razornije.

Po svemu sudeći slikarski rad Georgija Mitrofanovića je u našim manastirima bio obimniji no što se to dosad mislilo. Prilikom pregleda fresaka u Dobrićevu našla sam da je jedna partija fresaka identična sa zavalskim, tj. da su delo istog majstora. To su freske u apsidi (u konhi Bogorodica sa Hristom i anđelima isto slikana kao u Zavali, na istočnom zidu Silazak sv. Duha komponovan vrlo slično istoimenoj sceni u Zavali, na svodu apsidalnog dela — južni krak Rođenje Hristovo vrlo oštećeno, vidi se da je bilo široko komponovano, slično rešenju primenjenom u Zavali; na severnom delu svoda je Vaznesenje Hristovo takođe isto kao u Zavali; u naosu su četiri lika Hristova: Emanuilo, Pantokrator, Anđeo Velikog Saveta i Starac Dana naslikani u segmentima rebrastih svodova; na južnom i severnom polukrugu prelomljenog luka je po jedan okulus isto ornamentiran kao u Zavali; freske u južnoj pevnici: Tajna večera, Sv. trojica, Pranje nogu, kao i stojeće figure svetitelja veoma su slične onima u Zavali; u severnoj pevnici su naslikane Cveti, tri mladića u peći ognjenoj i Vaskresenje Lazarevo, takođe isti kao u Zavali. Mada su freske Dobrićeva vrlo oštećene i nedočišćene od krečnog premaza, na osnovu onoga što je vidljivo može se sa sigurnošću reći da su rad zavalskog majstora. Mnoge od fresaka u Dobrićevu su preslikane a postoje i partije poznijeg živopisa u zapadnom delu crkve, kome pripada i živopis na istočnom zidu priprate koja je odvojena od naosa.

Sl. 16. Prestona ikona Bogorodice sa Hristom iz manastira Morače, rad Georgija Mitrofanovića

Već je Vlad. Ćorović zapazio sličnost živopisa u Zavali i Dobrićevu. On govoreći o freskama Zavale kaže: »Podudaranja sa dosad poznatim živopisima crkava specijalno u Mostaćima i Dobrićevu, daju više nego proste analogije«.[13]

Mitrofanovićeva slikarska aktivnost kod nas sagledana u svetlu novih činjenica i podataka predmet je jedne posebne studije, tako da ćemo se ovom prilikom osvrnuti samo na neke momente koji rasvetljavaju pitanje autora zavalskih fre-

[10] Millet G., Monuments de l'Athos I, Les peintures, Paris 1927, str. 104, sl. 3.
[11] Millet, o. c. str. 99, sl. 3.
[12] Millet, o. c. str. 99, sl. 1.

[13] Вл. Ћоровић, Херцеговачки манастири, Старинар 1922, стр. 222.

saka. Niz sličnosti sa Longinom koje srećemo na zavalskom živopisu i koje su već ranije primećene (sheme kompozicionih rešenja, sklonost ka primeni ornamenta, način tretiranja draperije, posebno u pogledu kolorita tj. prelivanja boja, donekle arhitektura pozađa, flora itd., navodi nas na zaključak da se Georgije Mitrofanović mogao formirati u Longinovom slikarskom krugu, odnosno kod njega steći svoje prvo slikarsko obrazovanje. Prateći hronološki Mitrgfanovićevo delo i analizirajući njegov razvoj, vidimo da je on već gotova rešenja svoga učitelja uzimao kao bazu i na njima gradio svoj lični stil koji se u odnosu na Longina odlikuje razvijenijom kompozicijom, većim smislom za raspored figura u prostoru, drugačijom obradom figure, individualnim tretiranjem lika i uvođenjem rafiniranije palete. Mnoge reminiscencije na XIV vek ukazuju na to da je Đorđe Mitrofanović prilikom svog boravka na Svetoj gori, imao prilike da dobro prostudira slikarstvo XIV veka, odnosno radove Milutinovih majstora koje je vrlo verovatno video i po ostalim manastirima koje su radili kod nas.

Iako oštećenost zavalskih fresaka u mnogome otežava njihovu detaljniju estetsku analizu i mogućnost da im se sagleda prava vrednost, one bi se ne samo hronološki već i stilski mogle svrstati između Mitrofanovićevih moračkih i hilandarskih freska, na kojima dostiže vrhunac svog umetničkog razvoja.

Posle hilandarskog živopisa, zavalski bi bio najznačajnije delo Mitrofanovićevog zidnog slikarstva.

* * *

Manastir Zavala sa svojim lepim, ali vrlo oštećenim živopisom pretstavlja prvorazredni hercegovački spomenik ranog XVII veka koji iziskuje posebnu pažnju pri konzervatorskom tretmanu. Okolnosti koje su uticale na propadanje fresaka i analiza stanja u kome se one nalaze izložene su napred u članku. Glavni neprijatelj živopisa je vlaga a treba istaći da je i primenjena slikarska tehnika — *fresco* sa *al secco* završavanjem u datim uslovima ubrzala propadanje. Kada se budu uklonili izvori vlage, po izvršenju zaštitnih radova na konsolidovanju terena i regulaciji odvoda vode prema predlogu arh. Zdravkovića, potrebno je dobro isušiti zidove pre početka konzervatorskih radova na freskama.

Posle pregleda oštećenja na živopisu sa restauratorom Rajkom Sikimićem i ing. tehnologom Dušanom Dokićem došlo se do sledećeg mišljenja o konzervatorskim merama koje treba primeniti:

— konsolidovati malternu podlogu i presovati potklobučene slojeve maltera uz potrebna injektiranja i fugiranja;

— fiksirati bojeni sloj živopisa koji je na mnogim mestima pulverizirao;

— ukloniti maltere i preslikavanja postavljena ranije prilikom nestručne restauracije izvršene verovatno tokom prošlog veka;

— mesta na kojima nedostaje malter omalterisati i površine manjih oštećenja obojiti lokalnim tonom ili restaurirati;

— izvršiti mehaničko čišćenje kreča i maltera koji mestimično prekrivaju živopis, kao i čišćenje lišajeva, algi i šalitre.

Najsloženiji zadatak prilikom rada na živopisu nesumnjivo će biti naći rešenje kojim će se razbijeni fragmenti ili jako oštećene partije živopisa povezati u estetski skladnu celinu. Što se tiče estetske prezentacije živopisa nije potrebno vršiti veće restauracije, jer živopis, mada mestimično i iščilelog slikanog sloja pokriva skoro sve zidne površine i daje iluziju celine. Biće potreban dug strpljiv rad restauratora na konsolidovanju ovog živopisa, kako bismo uspeli da ga sačuvamo za što duži period od daljeg propadanja.*

Anika Skovran

* *Napomena:* U staroslovenskom tekstu izostavljeni su znaci ligatura pošto štamparija njima ne raspolaže.

MONASTERE DE ZAVALA

Le monastère de Zavala, avec son église dédiée à la Présentaion de la Vierge, est situé à Popovo Polje en Herzégovine. Le monastère fut probablement fondé au XIV-ème ou au XV-ème siècle. Cependant, ce n'est que de 1514 que datent les plus anciens documents mentionnant ce monastère. L'église fut ornée de fresques en 1619.

Au cours du XVI-ème ciècle, le monastère de Zavala joua un rôle important dans la vie culturelle de l'Herzégovine. A cette époque, les moines de ce monastère s'occupaient beaucoup de la copie de livres religieux. Le monastère entretenait alors des relations étroites avec le Mont Athos, surtout avec le monastère de Hilandar, ainsi qu'avec d'autres monastères du pays.

Architecture — L'église de Zavala, construite en pierres de taille, est de dimensions modestes. Elle a une neuf unique, avec des voûtes en berceau et une abside semi-circulaire. Du côté de l'ouest, la voûte est plus basse, car elle soutient une pièce secrète, qui a jadis servi de trésor. Les côtés nord et ouest de l'église sont appuyés contre des rochers. L'entrée de l'église est du côté sud, où on entre dans le narthex. Celui-ci est relié au naos par une grande baie semi-circulaire, ou plutôt ils sont séparés par un mur dans lequel sont pratiquées trois baies. Un mur de même construction sépare aussi le naos et l'espace réservé à l'autel, mais une iconostase de pierre, de date récente, est placée dans la grande baie centrale.

L'auteur de l'article sur l'architecture fait ensuite une analyse de l'état actuel de l'église de Zavala et fait une proposition relative à la protection et à la conservation de ce monument.

Les fresques — Lors des études récentes sur les fresques du Monastere de Zavala (1619) faites en vue de leur conservation, l'auteur a identifié le répertoire et le plan des compositions et, d'après l'analyse du style, de l'iconographie et de la technique picturale, il les attribue au peintre Georgije Mitrofanovic.

Ces peintures murales sont assez endommagées par suite de l'infiltration de l'humidité des roches contre lesquelles l'église à été bâtie. La technique picturale, la fresque terminée *a secco,* a aussi conditionné leur ruine.

D'après sa conception générale, le plan des compositions et la disposition des personnages peints à Zavala corespondent aux solutions habituelles des XVIe et XVIIe siècles (Schèmas I et II). Le m'aître de Zavala a adroitement utilisé les surfaces disponibles des murs, et dans cette petite église il a donné le cycle complet des Grandes Fêtes et a illustré, d'une manière très détaillée, le cycle de la Passion, de nombreux anachorètes et martyres. Le choix des sujets est très raffiné et témoigne d'une profonde connaissance de l'iconographie. Les scènes de la Passion sont les plus interessantes du point de vue de l'iconographie, surtout la Flagellation du Christ sur la colonne, la Crucifixion et la Mise au Tombeau. Plusieurs compositions contiennent des archaïsmes iconographiques qui rappellent le XIVe siècle. Certains latinismes, qu'on trouve dans les peintures de Zavala, ne proviennent pas, comme on pourrait le penser, de Dubrovnik, qui est à proximité, mais du Mont Athos.

La conclusion que les fresques de Zavala ont été peintes par Georgije Mitrofanovic, zographe du Hilandar, et non par Longin, à qui elles avaient été attribuées jusqu'à présent et dont les oeuvres se distinguent par le style et la palette, est fondée sur les résultats des études comparatives faites, d'une p'art, sur les peintures murales de Zavala et de l'autre, sur les travaux signés par Mitrofanovic à Moraca datant de 1617 (les peintures murales sur la facade ouest de l'église de l'Assomption et une icone de la Vièrge récemment identifiée), ainsi que sur ses oeuvres d'Hilandar datant de 1621. L'auteur a constaté de nombreuses ressemblances relatives au choix de sujets, au schéma de la composition, aux figures des peresonnages et au traitement de leur invarnat, à l'architecture, à rornamentation, au coloris, à la technique picturale et à la forme des lettres. Par leur style technique picturale et la chronologie, les peintures murales de Zavala appartiennent logiquement à l'oeuvre de Georgije Mitrofanovic. Une certaine ressemblance avec Longin nous permet de supposer que c'est par lui que Georgije Mitrofanovic fut initié à l'art de peindre.

D'après ces dernières recherches, on peut croire que l'oeuvre de Georgije Mitrofanovic dans nos monastères avait été plus répandue qu'on ne le pensait jusqu'à présent. Ainsi, l'auteur a trouvé que certaine fresques du monastère de Dobricevo sont identiques à celles de Zavala, qu'elles sont l'oeuvre d'un même maître.

Vu les derniers résultats obtenus dans l'étude des fresques de Zavala, il est indispensable de donner le plus grand soin à leur conservation et leur restauration.

DAS KLOSTER ZAVALA

Das Kloster Zavala mit Kirche befindet sich am Popovo Polje in der Herzegowina. Man nimmt an, dass das Kloster schon im XIV-XV. Jahrhundert erbaut worden war, aber erst vom Jahre 1514 bestehen von ihm die ältesten Aufzeichnungen. Die Kirche wurde im Jahre 1619 mit Fresken geschmückt.

Dieselbe ist klein, einschiffig, aus Stein gemauert, halbrund überwölbt und mit einer von innen und aussen halbrunden Apsis versehen. An der westlichen Seite liegt das Gewölbe tiefer, weil sich über ihm ein kleiner versteckter Raum, ein Versteck befindet. Charakteristisch für diese Kirche ist es, dass sie an die Felswand selbst angemauert ist und sich mit ihrer nördlichen und westlichen Mauer an dieselbe anlehnt.

Ferner wird in dieser Abhandlung über den heutigen Zustand dieses Objektes berichtet und Vorschläge zu seiner Erhaltung und Konservierungsarbeiten gebracht.

Bei der kürzlich erfolgten Freskenuntersuchung in der Kirche bezüglich ihrer bevorstehenden Konservierung, wurde der Inhalt und Anordnung der Malereien festgestellt. Auf Grund der Stilanalyse, Ikonographie und Maltechnik nimmt man an, dass sie ein Werk des Georgius Mitrofanovic aus dem Jahre 1619 sind.

Die Malereien sind urch Feuchtigkeit, welche von der Felswand, an die die Kirche angebaut wurde, stark beschädigt. Die Technik dere Malereien von Zavala in welcher *al secco* Ausführung angewendet wurde, bedingte ebenso ihre schlechte Erhaltung.

Die Anordnung der Kompositionen und Persönlichkeiten in Zavala entspricht der allgemeinen Konzeption, die bei der Kirchenmalerei des XVI. und XVII. Jahrhunderts gebräuchlich war. Der Meister passte sich geschickt den verfügbaren Mauerflachen an und es gelang ihm, dass er einen vollkommenen Feiertagscyklus wiedergab und sehr ausführlich den Cyklus der Christusleiden, eine Menge von Eremiten und Martyrern bildlich darstellte. Eine Reiche der Kompositionen enthalt in sich Archaismen ikonographischen Charakters, die auf das XIV. Jahrhundert hinweisen. Gewisse Latinismen, die man auf den Fresken von Zavala antrifft, stenen in keinem Zusammenhang mit dem benachbarten Dubrovnik, sondern kamen über den heiligen Berg Athos hierher.

Der Schluss, dass die Fresken von Zavala der Zograph Georgije Mitrofanovic aus dem Kloster Hilandar gemalt habe, beruht auf den Resultaten komparativer Untersuchungen der zavaler Malereien mit den von Mitrofanovic gezeichneten Werken aus dem Jahre 1617 in Moraca und seinen Arbeiten in Hilandar aus dem Jahre 1621. Der Stilanalyse, der Maltechnik und Chronologie nach, fügen sich die Fresken aus Zavala sehr logisch in das Malerschaffen des Georgij Mitrofanovic ein.

Nach alldem schliessend war das Schaffen Georgis Mitrofanovic in unseren Klöstern viel reichhaltiger als man es bisher annahm. Bei der Untersuchung der Fresken in der Klosterkirche in Dobricevo stellte man fest, dass ein Teil der Fresken identisch mit jenen aus Zavala ist, d. h. sie sind ein Werk desselben Meisters.

Die Ergebnisse der kürzlichen Freskenuntersuchungen in Zavala betrachtend, ist es unumgänglich notwendig bei ihrer Konservierung und Restaurierung höchste Aufmerksamkeit anzuwenden.